
De Romae Laudes van Mussolini

het antieke Rome in de fascistische ideologie

W.G.M. van der Hoff
S1112546
willekevanderhoff@gmail.com
MA-thesis Classics and Ancient Civilizations
20 ECTS
mw. Dr. S.T.M. de Beer
10 augustus 2016

Inhoudsopgave

<u>Inleiding</u>	3
<u>I: Achtergronden: het fascisme, de Oudheid en het Latijn</u>	7
1. Het fascisme en de erfenis van de Oudheid	7
2. Latijn als fascistische taal	9
3. Vincenzo Ussani en Mussolini's <i>Romae Laudes</i>	10
4. Allusies op tekstniveau	13
<u>II: Het antieke Rome in de <i>Romae Laudes</i></u>	17
5. <i>Historia en memoria</i>	17
<i>Fortuna en renovatio</i>	20
6. <i>Roma Caput Mundi</i>	22
<i>Capitolium</i>	23
<i>Roma aeterna</i>	26
7. <i>Animus Romanus</i>	27
<i>Virtus</i>	29
<i>Bellum iustum</i>	32
<i>Iuventus</i>	34
8. Rome als symbool	34
Rome als vrouw	35
9. <i>Religio</i>	36
<i>Roma divina</i>	37
<i>Roma christiana</i>	38
10. Rome als <i>locus</i>	40
<i>Mirabilia</i>	42
<u>Conclusie</u>	43
<u>Bibliografie</u>	45
<u>Appendix 1: <i>Beniti Mussolini Romae Laudes</i>: tekstbundel</u>	47
<u>Appendix 2: de <i>Romae Laudes</i> met vertaling</u>	51

Inleiding

Receptie van de Oudheid komt al eeuwenlang voor in onder andere kunst, toneel, architectuur en literatuur.¹ Sommigen verwijzen onbewust naar de klassieke Oudheid, anderen doen dit juist heel bewust. Iemand die de Oudheid in de moderne tijd zeer bewust heeft gebruikt ten behoeve van zijn politiek en ideologie is de fascistische dictator Benito Mussolini (1883-1945). Toen hij in 1922 aan de macht kwam in Italië werd Rome het ideaal van nationale kracht en herstel.² De Oudheid diende als rechtvaardiging en voorbeeld van het nieuwe fascistische rijk;³ het Romeinse Rijk werd ten tijde van Mussolini's heerschappij, het 'ventennio fascista' (1922-1943), beschouwd als model voor de Italiaanse fascistische ideologie en cultuur, waarbij beelden van en allusies op het imperiale Rome werden gebruikt.⁴

In mijn onderzoek zal ik mij toelagen op Mussolini's *Romae Laudes*, bestaande uit zestien verschillende uitspraken over Rome en vertaald naar het Latijn door Vincenzo Ussani in 1934.⁵ De *Romae Laudes* is zowel in het tijdschrift 'Roma Universa' gepubliceerd als in een aparte bundel, zodat het werk internationaal gelezen kon worden.⁶ De uitspraken zijn niet lang; ze beslaan ieder slechts één zin, hoewel sommige uitspraken enigszins lange bijzinnen bevatten. In 'Roma Universa' passen alle uitspraken op één pagina, maar in de aparte bundel staan de uitspraken verspreid over enkele pagina's.⁷ Zoals uit de titel blijkt wordt Rome in dit werk volop geprezen. Hierbij wordt niet alleen het moderne Rome, maar ook het Rome uit de Oudheid beschreven; het antieke Rome wordt afgebeeld vanuit het oogpunt van het fascisme.

Omdat de uitspraken van Mussolini door Vincenzo Ussani naar het Latijn zijn vertaald, oorspronkelijk de taal van de Romeinen, werd de link met de Romeinse Oudheid versterkt. Ook bevinden zich in de *Romae Laudes* verwijzingen naar teksten uit de Oudheid. In de literatuur wordt het alluderen op – oftewel het impliciet refereren aan – andere teksten ook wel intertekstualiteit genoemd. Iemand die over verschillende aspecten van intertekstualiteit heeft geschreven is Hinds, die zich in zijn werk 'Allusion and Intertext' focust op intertekstualiteit in Romeinse poëzie.⁸ In het tweede hoofdstuk schrijft Hinds bijvoorbeeld over het verschil tussen bewuste referenties aan andere teksten en toevallige samenvloeiingen, oftewel onbewuste en onvermijdelijke allusies, aan de hand van

¹ Een uitgebreid overzicht van de klassieke receptie wordt aangeboden door L. Hardwick & C. Stray (eds.) (2008) *A Companion to Classical Receptions*.

² J. Nelis (2007) 'Constructing Fascist Italy: Benito Mussolini and the Myth of Romanità', *The Classical World*, Vol.100(4) 400.

³ *Ibid.*, 404.

⁴ C. Edwards (1999) *Roman Presences. Receptions of Rome in European Culture, 1789-1945*, 205.

⁵ Er is echter geen originele Italiaanse tekst van de *Romae Laudes*; het is niet bekend waar de uitspraken precies vandaan komen. De uitspraken worden toegeschreven aan Mussolini, zoals blijkt uit de officiële titel (*Beniti Mussolini Romae Laudes*).

⁶ B. Mussolini (vertaald door V. Ussani) (1934a) 'Beniti Mussolini Romae Laudes', *Roma Universa. Rivista dei Comitati d'Azione per la Universalità di Roma*, Vol.2(4) 101; B. Mussolini (1934b) *Beniti Mussolini Romae Laudes*.

⁷ Zie mijn scans van de bundel in appendix 1: *Beniti Mussolini Romae Laudes*: tekstbundel.

⁸ S. Hinds (1998) *Allusion and Intertext. Dynamics of Appropriation in Roman Poetry*.

voorbeelden uit de Romeinse poëzie.⁹ Dit verschil is in de ogen van Hinds problematisch, en moet niet zo strikt worden gemaakt.¹⁰ Op dezelfde manier moet er volgens Hinds geen sterk onderscheid worden gemaakt tussen een allusie, oftewel een directe verwijzing, en een 'topos', oftewel een stereotype.¹¹ Zowel allusies als 'topoi' zijn aspecten van intertekstualiteit; intertekstualiteit kan echter op verschillende niveaus werken. Er moet namelijk een onderscheid worden gemaakt tussen intertekstualiteit op microniveau, oftewel op tekstniveau, en op macroniveau, oftewel op beeldniveau. Intertekstualiteit op microniveau houdt in dat bepaalde woorden of zinsdelen uit een andere tekst (vrijwel) letterlijk worden overgenomen in de nieuwe tekst; bij intertekstualiteit op macroniveau gaat het om het overnemen van bepaalde thema's of onderwerpen uit andere teksten, maar ook om het schrijven van een tekst in een bepaald genre of het gebruiken van een 'topos'. Intertekstualiteit op beeldniveau kan dus betrekking hebben op grotere stukken tekst, of op een tekst in zijn geheel.

Bij intertekstualiteit is er bovendien sprake van een zekere wisselwerking tussen de tekst waarnaar wordt verwezen en de verwijzende tekst: enerzijds creëert de auteur van de nieuwe tekst een bepaald beeld van de andere tekst en de andere auteur, omdat hij die tekst op zijn eigen manier inzet in zijn eigen tekst; anderzijds, door een andere tekst zelf te gebruiken creëert de auteur van de nieuwe tekst ook een bepaald beeld van zichzelf, aangezien hij zich de andere tekst als het ware eigen maakt. De auteur van de nieuwe tekst zet een bepaalde traditie voort; Giardina en Vauchez schrijven bijvoorbeeld over humanisten dat zij, door in het Latijn te schrijven, als het ware in dialoog traden met auteurs uit de Oudheid;¹² door op deze manier aan de Oudheid te refereren, zetten zij de klassieke traditie voort. Er is bij intertekstualiteit – en bij receptie van de Oudheid in het algemeen – sprake van continuïteit; de auteur van de nieuwe tekst brengt de andere auteur en tekst in herinnering, en de auteur en de lezers van de nieuwe tekst identificeren zich met de auteur en de lezers van de andere tekst. Toch is er ook sprake van discontinuïteit, aangezien de nieuwe tekst geen kopie is van de andere tekst.

Intertekstualiteit speelt een belangrijke rol in Mussolini's *Romae Laudes*. Niet alleen heeft Ussani in zijn vertaling woorden en woordgroepen uit klassieke teksten op zijn eigen manier gebruikt, maar ook bevinden zich in de tekst thema's met betrekking tot Rome en de Oudheid die ook in klassieke teksten voorkomen; zo hebben Mussolini en Ussani de klassieke traditie op hun eigen manier voortgezet. Met hun referenties aan Romeinse teksten hebben ze niet alleen een bepaald beeld gecreëerd van de Oudheid, het antieke Rome en de Romeinen, maar ook van zichzelf, het nieuwe Rome en het fascisme. Het antieke Rome, geschetst vanuit

⁹ Hinds (1998) 17-51.

¹⁰ *Ibid.*, 20.

¹¹ *Ibid.*, 34. Over het begrip 'topos' zegt Hinds (ook op deze pagina) het volgende: "As normally defined, the *topos* is an intertextual gesture which, unlike the accidental confluence, is mobilized by the poet in full self-awareness. However, rather than demanding interpretation in relation to a specific model or models, like the allusion, the *topos* invokes is intertextual tradition as a collectivity, to which the individual contexts and connotations of individual prior instances are firmly subordinate."

¹² A. Giardina & A. Vauchez (2000) *Il Mito di Roma. Da Carlo Magno a Mussolini*, 63.

fascistisch oogpunt, wordt in de *Romae Laudes* in herinnering gebracht en bewust ingezet voor het uitdragen van de fascistische ideologie van Mussolini. De receptie van de Oudheid heeft hier dus een zeker doel.

Voor mijn thesis zal ik mij richten op de volgende onderzoeksvraag: ‘Wat is de visie op de Romeinse Oudheid in Mussolini’s *Romae Laudes* en hoe past deze visie in de fascistische ideologie?’ Ik zal aantonen hoe het antieke Rome in de *Romae Laudes* wordt afgebeeld door de verschillende thema’s van dit werk te behandelen die betrekking hebben op Rome en de Oudheid. Daarnaast krijgt intertekstualiteit in mijn onderzoek een centrale rol; ik zal de verschillende verwijzingen naar klassieke teksten in kaart brengen om erachter te komen wat de visie op de Romeinse Oudheid is in de *Romae Laudes* en wat het belang is van de receptie van de Oudheid voor Mussolini’s ideologie. Er is tot op heden nog niets gepubliceerd over Mussolini’s *Romae Laudes* zelf; mijn onderzoek kan tevens gelezen worden als een commentaar op dit werk. Voor mijn thesis zal ik gebruikmaken van de Latijnse tekst van de *Romae Laudes* die in de aparte bundel is gepubliceerd.¹³

Het eerste deel van mijn thesis zal alle essentiële informatie verschaffen voor het onderzoek naar de thema’s van Rome en het antieke Rome in de *Romae Laudes*. In hoofdstuk 1 zal ik, aan de hand van secundaire literatuur, informatie verschaffen over het fascisme en over het belang van de Oudheid in het ‘ventennio fascista’; de fascisten meenden namelijk dat zij de erfgenamen waren van de Romeinse Oudheid. Over het Latijn in het fascisme zal ik in hoofdstuk 2 schrijven. Het onderzoek naar de specifieke rol van het Latijn in het fascisme is slechts enkele jaren geleden gestart. Lamers en Reitz-Joose hebben verschillende artikelen geschreven over de rol van het fascistische Latijn;¹⁴ zo is het fascistische Latijn enerzijds een nationale en symbolische taal, maar anderzijds een internationale en communicatieve taal. In hoofdstuk 3 zal ik schrijven over Vincenzo Ussani, aan de hand van verschillende werken van zijn hand over het Latijn, en zal ik Mussolini’s *Romae Laudes* introduceren. In hoofdstuk 4 zal ik aantonen hoe in de *Romae Laudes* op microniveau naar Romeinse teksten wordt verwezen, waarbij Cicero extra aandacht zal krijgen.

In het tweede deel van mijn thesis zal ik onderzoeken hoe het antieke Rome in de *Romae Laudes* wordt afgebeeld en hoe er op macroniveau wordt verwezen naar Romeinse teksten, waarbij ik mij zal richten op de verschillende thema’s die in de uitspraken voorkomen. In mijn onderzoek zal ik niet de uitspraken zelf één voor één behandelen, maar elk thema wordt in een apart hoofdstuk behandeld;¹⁵ per hoofdstuk zal ik uiteenzetten hoe het hoofdthema en de subthema’s in de *Romae Laudes* zijn gebruikt door Mussolini, en waarom. Hierbij zal ik tevens gebruik maken van secundaire literatuur over bepaalde thema’s die in de *Romae*

¹³ Mussolini (1934b) *Beniti Mussolini Romae Laudes*.

¹⁴ H. Lamers & B. Reitz-Joose (2014a) ‘Fascisme in de Taal van Augustus. De Latijnse Literatuur van het Ventennio Fascista’, *Roma Aeterna*, Vol.2(1), 63-72; H. Lamers & B. Reitz-Joose (2014b) ‘Neo-Latin Literature – Italy: Fascism (1922-1943)’, in: Ford, P., Bloemendal, J. & Fantazzi, C. (Eds.) *Brill’s Encyclopaedia of the Neo-Latin World*, 1091-1096; H. Lamers & B. Reitz-Joose (2015) *Lingua Lictoria: ‘The Latin Literature of Italian Fascism’*, *Classical Receptions Journal*, Vol.0(0) 1-37.

¹⁵ In hoofdstuk 3, bij het introduceren van de *Romae Laudes*, zal ik de volgorde van de uitspraken in de tekst beknopt behandelen.

Laudes voorkomen en over beeldvorming wat betreft Rome. Ik zal in mijn onderzoek een onderscheid maken tussen de volgende zes hoofdthema's: *Historia* en *memoria*; *Roma Caput Mundi*; *Animus Romanus*; Rome als symbool; *Religio*; Rome als *locus*. In de conclusie zal ik de resultaten van mijn onderzoek naar intertekstualiteit en naar het antieke Rome in de *Romae Laudes* beknopt samenvatten, waarna ik antwoord zal geven op mijn onderzoeksvraag.

I: Achtergronden: het fascisme, de Oudheid en het Latijn

In het eerste deel zal ik alle informatie geven die noodzakelijk is voor mijn onderzoek over het antieke Rome in de *Romae Laudes*. Allereerst zal ik informatie verstrekken over het fascisme van Mussolini en over de erfenis van de Romeinse Oudheid. Daarna zal ik kort ingaan op het Latijn als fascistische taal aan de hand van het onderzoek van Lamers en Reitz-Joose. Vervolgens zal ik mij richten op de vertaler van de *Romae Laudes*, Vincenzo Ussani, en zal ik meer informatie verschaffen over de *Romae Laudes*. Tenslotte zal ik aantonen dat er in de *Romae Laudes* op tekstniveau wordt gerefereerd aan werken uit de Oudheid; er is sprake van intertekstualiteit op microniveau. Niet alleen zal ik de verschillende allusies op tekstniveau weergeven, maar ook zal ik de rol van Cicero bespreken, aangezien er in de *Romae Laudes* veel aan zijn werken wordt gerefereerd.

1. Het fascisme en de erfenis van de Oudheid

Het ‘ventennio fascista’ begon met de mars op Rome op 28 oktober 1922, toen de fascistische partij (‘il Partito Nazionale Fascista’) de macht verkreeg met Mussolini als nieuwe premier van Italië, en eindigde met de arrestatie van Mussolini op 25 juli 1943. Als leider en oprichter van het fascisme liet Mussolini zichzelf ‘il duce’ noemen, naar het Latijnse *dux*; de fascistische Italiaanse staat kreeg hiermee een imperiaal karakter. Mussolini noemde zijn regime een totalitaire staat;¹⁶ de fascistische bevolking diende zich aan de staat te onderwerpen.¹⁷ Een totalitaire staat zou het volk in de ogen van Mussolini sterker en gedisciplineerder maken, dat eeuwenlang door buitenlandse bezettingen werd ‘vervrouwelijkt’ en ‘ontwapend’.¹⁸ Het fascisme van Mussolini verwierp liberale democratie;¹⁹ de totalitaire staat had zowel sociale als culturele controle over het volk. De relatie tussen individu en staat veranderde door het fascisme: men had plichten, maar geen rechten.²⁰ Ook de media werd beïnvloed van het fascistische regime; antifascistische media werden verboden, en er werd veel propaganda gemaakt voor Mussolini en het fascisme. Zoals Berezin schrijft, geloofden fascistten niet in abstracte ideeën als vrijheid, gelijkheid en broederschap, maar in actie en stijl;²¹ deze waarden zijn typerend voor de fascistische ideologie van Mussolini.

Om het Italiaanse volk onder zich te krijgen, was het van belang voor Mussolini dat dit volk eensgezind was; er moest een fascistische Italiaanse identiteit worden gecreëerd, aangezien Italië, vergeleken met andere Europese staten, nog relatief kort als staat bestond. Reeds in de decennia vóór het ‘ventennio fascista’ werd door politici als D’Azeglio en Mazzini getracht een bepaalde Italiaanse identiteit te creëren: vanaf de eenwording van Italië in 1861

¹⁶ M. Berezin (1997) *Making the Fascist Self. The Political Culture of Interwar Italy*, 14.

¹⁷ *Ibid.*, 249.

¹⁸ R. Ben-Ghiat (2001) *Fascist Modernities: Italy, 1922-1945*, 6.

¹⁹ Berezin (1997) 62.

²⁰ *Ibid.*, 59.

²¹ *Ibid.*, 30.

werden mensen in het land gedwongen om zichzelf te zien als Italianen.²² Toch waren er nog veel culturele verschillen; vóór het ‘ventennio fascista’ was Italië nog, zoals Berezin het noemt, “a state without a nation”.²³ Het fascisme presenteerde zich als de kracht die Italië en het Italiaanse volk kon unificeren na eeuwen van verdeeldheid en buitenlandse bezetting.²⁴ Door middel van publieke en politieke rituelen kon het regime een fascistische publieke identiteit vormen bij zijn bevolking.²⁵ Zo kon het idee van nationalisme groeien onder het Italiaanse volk, en zo kon het fascistische regime van Mussolini standhouden.

Onder de Italianen moest bovendien het idee heersen dat ze een bepaald gemeenschappelijk verleden hadden en dat ze dit verleden erfdien, zodat er een Italiaanse (fascistische) identiteit kon ontstaan: “heritage ... certifies identity”.²⁶ Zoals Lowenthal verder schrijft in ‘Possessed by the Past’ wordt het verleden vaak gebruikt voor hedendaagse doeleinden.²⁷ Dit was heel duidelijk het geval in het ‘ventennio fascista’: de Italianen hadden grote bewondering voor de Romeinen en begonnen zichzelf in deze tijd steeds meer te beschouwen als de ware erfgenamen van de Romeinse geschiedenis, afstammend van het Romeinse ras.²⁸ Dit kwam op verschillende manieren tot uiting: er ontstond in Italië bijvoorbeeld meer aandacht voor archeologische opgravingen en monumenten uit de Oudheid en met de ‘bimillenario augusteo’ werd de tweeduizendste verjaardag van het Romeinse keizerrijk uitgebreid gevierd.

‘Romanità’, het fascistische concept van ‘Romeinsheid’,²⁹ was een centraal begrip voor het fascisme; de fascistische identiteit was gebaseerd op de erfenis van het antieke Rome. Over de erfenis van de eigenschappen van de Romeinen heeft Kytzler in ‘Rom als Idee’ het volgende geschreven: “but after the Fascists had spread through all available channels the idea that they were ‘Romans’, they had to act as they themselves had insisted Romans must act”.³⁰ De waarden binnen de fascistische ideologie werden gebaseerd op waarden die Romeins waren *in de ogen van de fascistien*. ‘Romanità’ was bovendien veranderlijk; zoals Lamers en Reitz-Joose in hun artikel in het tijdschrift ‘Roma Aeterna’ schrijven moeten we ‘romanità’ zien als “een flexibele, ideologische constructie, die steeds kon worden aangepast om nieuwe idealen onder woorden te brengen en te verantwoorden”.³¹ In andere woorden, de fascistien gebruikten ‘romanità’ en konden het vervormen om specifieke idealen te bekrachtigen. ‘Romanità’ was dus niet iets van de Oudheid, maar het was iets moderns, iets

²² Berezin (1997) 42.

²³ *Ibid.*, 45.

²⁴ Edwards (1999) 207.

²⁵ Berezin (1997) 27.

²⁶ D. Lowenthal (1996) *Possessed by the Past. The Heritage Crusade and the Spoils of History*, ix.

²⁷ *Ibid.*, xi: “In domesticating the past we enlist it for present causes.” Zie ook pagina 101: “... heritage has always twisted the past for some present purpose.”

²⁸ Edwards (1999) 209: “Fascist propaganda increasingly stressed the idea that present-day Italians were racial descendents of the Romans.”

²⁹ Lamers & Reitz-Joose (2015) 8. Nelis omschrijft ‘romanità’ in de introductie van zijn artikel als “the idea of a heritage from ancient Rome”: zie Nelis (2007) 391.

³⁰ B. Kytzler (ed.) (1993) *Rom als Idee*, 207.

³¹ Lamers & Reitz-Joose (2014a) 63.

van de fascisten.³² Uiteraard diende de Romeinse Oudheid als de basis van de fascistische ‘romanità’; de nieuwe mens (“l’uomo nuovo”), zoals Giardina en Vauchez schrijven, was deels een man van het verleden, omdat hij de geest van ‘romanità’ bij zich droeg, maar hij was vooral een originele creatie.³³

Het Romeinse verleden legde dus als het ware de basis voor het fascisme en voor de fascistische ideologie van Mussolini. Niet alleen lag bij het fascisme de nadruk op het heden, maar ook werd het gezien als iets toekomstigs en eeuwigs. Dit had ook betrekking op Rome, de stad die in het ‘ventennio fascista’ opnieuw opleefde. Door de rijke geschiedenis, die nog steeds zichtbaar was, kon deze stad haast niet anders dan eeuwig zijn. Rome was, en is nu nog steeds, tijdloos; er zijn geen vaste afbakeningen tussen verleden, heden en toekomst.³⁴ Nelis noemt het “strange” dat de Oudheid een rol speelde bij het idee van het eeuwige fascisme;³⁵ echter, wanneer men de geschiedenis van Rome beschouwt als iets wat het idee van tijd overstijgt en als iets wat ook nog in het heden wordt ervaren – en dus in zekere zin niet écht geschiedenis is – is het belang van de Romeinse Oudheid bij het idee van het eeuwige fascisme helemaal niet vreemd.

Behalve dat het fascisme werd beschouwd als iets eeuwigs, was het ook iets universeels. Het fascisme kon tegelijkertijd universeel en nationaal (Italiaans) zijn: het was namelijk van belang voor Mussolini dat er eerst een Italiaanse natie was, zodat er vervolgens een supranationaal rijk gerealiseerd kon worden.³⁶ Op verschillende manieren trachtte Mussolini zijn ideologie te verspreiden. Ten eerste begon Italië, in navolging van andere grote Europese staten, een politiek van expansie; dit leidde onder andere tot de verovering van Ethiopië in 1936. Verder konden de fascistische ideeën vanaf 1929 worden verspreid met behulp van de Katholieke Kerk, toen het Vaticaan officieel erkend werd door de Italiaanse staat (en *vice versa*) met het Verdrag van Lateranen. Mussolini verscheen hierop als een soort nieuwe Constantijn; het fascisme werd verrijkt met nieuwe (christelijke) idealen die bijdroegen aan de universele missie van de ‘romanità’ (“missione universale della romanità”).³⁷ Daarnaast konden de ideeën van het fascisme verspreid worden door middel van teksten in het Latijn, oorspronkelijk de taal van de Romeinen; deze taal werd ingezet voor fascistische propaganda.

2. Latijn als fascistische taal

Ten tijde van het ‘ventennio fascista’ werd er om verschillende redenen in het Latijn geschreven; deze taal had verschillende functies. Ten eerste diende het Latijn als symbolische

³² Ook Rome werd op die manier niet zozeer gezien als stad van de oude Romeinen, maar als een stad die opnieuw leefde door het fascisme. Er was geen sprake van herstel van een oude stad, maar Rome was een vernieuwde stad: de fascistena drukten hun eigen stempel op Rome.

³³ Giardina & Vauchez (2000) 240: “L’uomo nuovo era in parte un uomo del passato, perché teneva vivo in sé lo spirito della romanità, ma era soprattutto una creatura originale.”

³⁴ Edwards (1999) 33.

³⁵ Nelis (2007) 412.

³⁶ Ben-Ghiat (2001) 11. Voor het realiseren van een dergelijk supranationaal rijk was er, zoals Ben-Ghiat het noemt, een zeker “imperiaal” bewustzijn nodig.

³⁷ Giardini & Vauchez (2000) 255.

en nationale taal. Fascisten beschouwden zich als de legitieme erfgenamen van het Latijn, en zij zagen de taal – net als de Romeinse monumenten – als hun eigendom: zo riep het Latijn een gevoel van monumentaliteit op.³⁸ Niet langer was het Latijn voornamelijk bekend als taal van de Oudheid en van het verleden, maar het werd ook een taal van het heden en de toekomst: Mussolini zelf zag het Latijn als “de taal van onze tijd, van deze zeer moeilijke maar ook zo mooie fascistische tijd” (“la lingua del nostro tempo, di questo durissimo ma bellissimo tempo fascista”).³⁹ Het Latijn werd niet langer gezien als overblijfsel uit het verleden, maar als de perfecte uitdrukking van de nieuwe geest van het Italiaanse fascisme.⁴⁰ Als taal van de toekomst zou het Latijn bovendien de herinnering aan het fascisme naar de eeuwigheid kunnen brengen.⁴¹ De fascisten zagen de Latijnse taal – evenals de stad Rome – niet zozeer als hersteld maar als vernieuwd.⁴² Door in het Latijn te schrijven verwezen fascistische auteurs uiteraard naar de klassieke Oudheid, aangezien het Latijn oorspronkelijk de taal van de Romeinen was, maar het Latijn werd door de fascisten beschouwd als een eigen taal; op dezelfde manier was ‘romanità’ iets moderns en eigen aan de fascisten (zie hoofdstuk 1).

Tijdens het ‘ventennio fascista’ hebben classici hun best gedaan om het belang van Latijn in het moderne leven te benadrukken;⁴³ het Latijn diende namelijk ook als een communicatieve en internationale taal. Door een tekst naar het Latijn te vertalen werd de betreffende tekst toegankelijk voor een internationaal publiek. Het Latijn werd na de Oudheid zowel door de Kerk gebruikt als in de wetenschap gedurende de afgelopen eeuwen, waardoor het Latijn is getransformeerd tot een universele taal. Men wordt door het Latijn als het ware met elkaar verbonden. Niet alleen diende het Latijn als internationale communicatietaal, “maar het stelde ook de rol van Rome en haar erfgenamen voor het internationale fascisme centraal, een boodschap die de tekst van de *Romae Laudes* duidelijk weerspiegelt.”⁴⁴ Dit beeld van het Latijn als fascistische taal past goed in Mussolini’s idee van verspreiding van de fascistische ideologie. Niet alleen het Latijn als taal werd gezien als universeel, maar ook Rome zelf, de stad die onlosmakelijk verbonden is met het Latijn. Het idee dat Rome universeel is wordt bovendien zeer goed uitgedragen in de naam van het tijdschrift waarin de *Romae Laudes* is gepubliceerd: ‘Roma Universa’.

3. Vincenzo Ussani en Mussolini’s *Romae Laudes*

Een Italiaanse classicus die het Latijn vooral als een internationale en communicatieve taal zag was Vincenzo Ussani (1870-1952). Hij was in de jaren ‘30 nauw betrokken bij een ambitieus programma van het ‘Istituto di Studi Romani’ (ISR), dat werd ondersteund door Mussolini, om

³⁸ Lamers & Reitz-Josse (2014b) 1094.

³⁹ Lamers & Reitz-Josse (2014a) 64.

⁴⁰ Lamers & Reitz-Josse (2015) 17.

⁴¹ Lamers & Reitz-Josse (2014b) 1094.

⁴² Lamers & Reitz-Josse (2015) 11.

⁴³ *Ibid.*, 12.

⁴⁴ Lamers & Reitz-Josse (2014a) 69.

het actieve gebruik van het Latijn in Italië en daarbuiten te stimuleren.⁴⁵ Hierdoor werden veel meer nieuwe teksten in het Latijn geproduceerd, voornamelijk over Mussolini en het fascistische rijk.⁴⁶ Ussani heeft onder andere verschillende werken geschreven over de Latijnse taal. In het bulletin 'Per lo Studio e l'Uso del Latino' heeft hij een artikel geschreven over de unificerende rol ("missione unificatrice") van het Latijn.⁴⁷ In zijn artikel begint hij met het teruggrijpen op de Oudheid: in de tijd van de Romeinse Republiek heeft het Latijn Italië verenigd, en in de tijd van het Romeinse Rijk verspreidde de taal zich over het rijk; zelfs in het oosten werd er in het Latijn geschreven.⁴⁸ Ussani besteedt ook aandacht aan het voortbestaan van de taal: na de val van het Romeinse Rijk bleef het Latijn bestaan als taal van de pausen, en van het Heilige Romeinse Rijk ("il Latino fu la lingua del Papato, fu la lingua del Sacro Romano Impero").⁴⁹ Later werd het Latijn tevens als taal in de wetenschap gebruikt, en bij het ontstaan van verschillende naties in Europa werd er naast de nationale taal ook in het Latijn gesproken; het Latijn is, zoals ook Dante eeuwen geleden heeft bevestigd, een internationale taal.⁵⁰ Door middel van het Latijn kan er op internationaal en wetenschappelijk niveau goed worden gecommuniceerd. Aan het einde van zijn artikel zegt Ussani er niet aan te twijfelen dat het Latijn wederom haar functie als unificerende taal voor geleerden kan vervullen;⁵¹ om deze reden moet men het Latijn blijven bestuderen.

Naast dit artikel heeft Ussani een boek geschreven over Latijnse literatuur uit de republikeinse en augusteïsche tijd.⁵² Hierin worden niet alleen verschillende aspecten van de Latijnse literatuur beschreven, maar ook zijn veel hoofdstukken gewijd aan verscheidene Romeinse auteurs. In hoofdstuk 9 behandelt Ussani de moderne visie op Latijnse literatuur ('IX: Letteratura latina e gusto moderno'). Ussani schrijft in dit hoofdstuk onder andere over taal als middel waarmee men zich kan uitdrukken ("media della espressione").⁵³ Verschillende Romeinse grammatici worden in dit hoofdstuk genoemd die hebben geschreven over literair onderwijs, maar extra aandacht wordt besteed aan Cicero, die veel kennis had over het melodische ritme van het Latijn in zijn tijd.⁵⁴ Ook in de Oudheid werd er dus aandacht besteed aan de manier waarop men bepaalde woorden moest uitspreken en aan hoe men zich in het Latijn moest uitdrukken.

Niet alleen heeft Ussani werken *over* het Latijn geschreven en over de Oudheid, maar hij schreef ook *in* het Latijn. In 1934 publiceerde Ussani de *Romae Laudes*, waarin hij zestien uitspraken over Rome, die hij toeschrijft aan Mussolini, naar het Latijn heeft vertaald. Hoewel

⁴⁵ Lamers & Reitz-Joosse (2014a) 64.

⁴⁶ *Ibid.*, 65: "Het gevolg van deze culturele herpositionering van het Latijn was een nieuwe stroom van publicaties in die taal: lofdichten op Mussolini, traktaten over de fascistische doctrine, teksten over het Italiaanse *impero*, inscripties op gevels, enzovoorts."

⁴⁷ V. Ussani (1939) 'La Missione Unificatrice del Latino nella storia della civiltà', *Per lo Studio e l'Uso del Latino. Bollettino Internazionale di Studi-Ricerche-Informazioni*, Vol.1(3) 197-206.

⁴⁸ *Ibid.*, 199.

⁴⁹ *Ibid.*, 200.

⁵⁰ *Ibid.*, 201.

⁵¹ *Ibid.*, 206.

⁵² V. Ussani (1950) *Storia della Letteratura Latina nelle Età Repubblicana e Augustea* (tweede editie).

⁵³ *Ibid.*, 68.

⁵⁴ *Ibid.*, 72. Cicero heeft bijvoorbeeld in *De Oratore* geschreven over de korte i-klank bij het woord *indoctus*.

ik in het tweede deel van mijn onderzoek een onderscheid zal maken tussen de verschillende thema's van Rome, in plaats van een onderscheid tussen de verschillende uitspraken, is de volgorde van de uitspraken in de tekst wel belangrijk voor de boodschap die Mussolini wil uitdragen. In de eerste helft van de uitspraken wordt voornamelijk de grootsheid van het Romeinse verleden geprezen. Opmerkelijk is echter dat Mussolini hierbij vrijwel niet refereert aan specifieke plekken in en historische gebeurtenissen; Rome wordt in de *Romae Laudes* vooral uitgedragen als iets abstracts, als een idee, en niet zozeer als een fysieke stad; Rome kan worden geassocieerd met het tijdloze en het bovenaardse.⁵⁵ Vanaf uitspraak (11) wordt de focus verplaatst van het verleden naar het heden en de toekomst; Rome leeft weer op onder het fascisme, en er zal wederom een groots rijk komen met Rome als universele hoofdstad. Mussolini benadrukt tevens dat Rome nooit vergaan is; zo is Rome eeuwig, als fysieke stad en als symbool. In de *Romae Laudes* bevindt zich dus een zekere chronologie; in de eerste uitspraken ligt de focus op het herinneren van het verleden, en in de latere uitspraken wordt duidelijk waarom: met het Romeinse verleden in gedachten zullen de fascistische ideologie verspreiden en zal het fascisme nu en in de toekomst de heersende stroming zijn, met het glorieuze Rome als machtscentrum.

Omdat het werk niet alleen in 'Roma Universa' is gepubliceerd maar ook in een aparte bundel is uitgegeven, kon de *Romae Laudes* internationaal verspreid worden.⁵⁶ Doordat het in het Latijn is geschreven konden classici uit de hele wereld de *Romae Laudes* lezen; het Latijn heeft in dit werk een functie als internationale en communicatieve taal. Bovendien, doordat mensen uit verschillende landen het werk konden lezen, kon de fascistische ideologie op internationaal niveau verspreid worden, zoals Mussolini in die tijd wenste. Het idee 'Rome' kon op deze manier worden gelezen als iets universeels, iets wat tevens op het voorblad van de bundel is aangegeven:

EDIZIONI DEI COMITATI D'AZIONE
PER LA UNIVERSITÀ DI ROMA
XXI APRILE 1934-XII – NATALE DI ROMA⁵⁷

Het is echter niet duidelijk waar de uitspraken van Mussolini vandaan komen; er is geen originele Italiaanse tekst, maar Ussani schrijft de uitspraken toe aan Mussolini. In hoeverre Mussolini met zijn uitspraken in het Italiaans refereerde aan klassieke teksten is dus niet bekend. Wel is het duidelijk dat Ussani met zijn vertaling van Mussolini's uitspraken naar het Latijn heeft teruggerepen op werken uit de Oudheid, aangezien hij bepaalde woorden en woordgroepen uit Romeinse teksten heeft overgenomen in zijn *Romae Laudes*. Dit heeft Ussani bewust gedaan: er is sprake van intertekstualiteit op tekstniveau.

⁵⁵ Edwards (1999) 22. In deze context vertelt Edwards over de visie van Freud, maar naar mijn mening wordt deze visie op Rome als idee ook in de *Romae Laudes* getoond.

⁵⁶ Lamers & Reitz-Joosse (2015) 21.

⁵⁷ De Romeinse cijfers XII staan voor de twaalf jaren waarin het fascisme onder Mussolini de heersende stroming was in Italië; op 21 april 1934 vierde het fascisme zijn twaalfde verjaardag. Mussolini maakte hiermee zijn eigen fascistische jaartelling.

4. Allusies op tekstniveau

In dit hoofdstuk zal ik laten zien dat er in de *Romae Laudes* op tekstniveau wordt gerefereerd aan werken uit de Oudheid. Hoewel het niet bekend is waar de uitspraken vandaan komen en of deze uitspraken in de werkelijkheid ook door Mussolini in het Italiaans zijn gedaan, verwijst Ussani in zijn vertaling van de uitspraken naar het Latijn bewust naar literatuur uit de Oudheid. Na het weergeven van de allusies zal ik verklaren waarom Ussani naar bepaalde werken uit de Oudheid – en vooral naar werken van Cicero – heeft verwezen. De Latijnse teksten zijn afkomstig van de *Romae Laudes*,⁵⁸ tenzij anders wordt aangegeven, en alle vertalingen zijn van mijzelf.

In de *Romae Laudes* is de Romeinse Oudheid zelfs al duidelijk zichtbaar vóór de uitspraken van Mussolini: Ussani begint zijn *Romae Laudes* namelijk met een Latijnse passage uit Vergilius' *Bucolica*:

*... haec tantum alias inter caput extulit urbes
quantum lenta solent inter viburna cupressi* (Verg. *Buc.* l.24-25)

“... deze (stad) heeft haar hoofd zo hoog uitgestoken tussen andere steden
zoals cipressen gewoon zijn (uit te steken) tussen buigzame wilgen.”

De vergelijking tussen steden en bomen duidt op de natuurlijke heerschappij van Rome. In de natuur zijn cipressen gewoon boven wilgen uit te steken; zo is het ook vanzelfsprekend dat Rome boven de andere steden uitsteekt. In die vanzelfsprekendheid schuilt een zekere onvermijdelijkheid; Rome is de onvermijdelijke heerser over andere steden. Doordat Ussani zijn vertalingen van Mussolini's uitspraken opent met dit citaat van Vergilius, benadrukt hij voor zijn lezerspubliek dat Rome op deze manier moet worden gezien bij het lezen van de *Romae Laudes*.

Dan volgen de uitspraken van Mussolini, vertaald naar het Latijn.⁵⁹ De aanvang van de uitspraken herinnert het lezerspubliek direct aan de *De Oratore* van Cicero; de introductie van dit werk komt vrijwel geheel overeen met het begin van uitspraak (1):

*Cogitanti mihi saepenumero et memoria veterum Romanorum Italarumque
historiam repetenti ...* (1)

“Terwijl ik vaak nadenk over de geschiedenis van de oude Romeinen en Italiërs
en deze in herinnering terugroep ...”

⁵⁸ Ik heb alle uitspraken genummerd op basis van de volgorde waarin ze in de tekst verschijnen.

⁵⁹ Alle Latijnse uitspraken en mijn vertalingen zijn overigens te vinden in appendix 2: de *Romae Laudes* met vertaling.

Zie vervolgens het begin van Cicero's *De Oratore*:

Cogitanti mihi saepenumero, et memoria vetera repetenti ... (Cic. *De Orat.* I.1)

“Terwijl ik vaak nadenk over de oude dagen en ze in herinnering terugroep ...”

Ussani heeft hier met zijn Latijnse vertaling van Mussolini's uitspraak een zeer duidelijke allusie gemaakt op de introductie van Cicero's *De Oratore*; de woorden en structuren van beide passages komen vrijwel volledig met elkaar overeen. Bovendien kwam het woord *saepenumero* niet voor in werken vóór Cicero en is dit woord na hem nauwelijks gebruikt;⁶⁰ dit maakt de allusie van Ussani op Cicero's *De Oratore* nog opvallender. In de proloog van Cicero's *De Oratore* (I.1-5) wordt het onderwerp van het werk benoemd, namelijk de rol van kunst in de vorming van de spreker.⁶¹ Zoals ik in het vorige hoofdstuk heb benoemd, hield Cicero zich onder andere bezig met uitdrukkingen in het Latijn en het melodische ritme van de taal; men diende het Latijn en de kunst van de taal goed te beheersen om een goede redenaar te kunnen worden. Cicero, die niet meer aan het politieke leven mag deelnemen en zijn vrije tijd (*otium*) beklagt, streeft er verder naar in de proloog van dit werk om een bepaald levens- en tijdsbeeld op te roepen dat contrasteert met het verleden, met de gelukkige tijd waarin de Scipioni leefden, en dat de lezer voorbereidt op de benarde omstandigheden waarin deze redevoering wordt gehouden.⁶² Echter, enkele decennia nadat deze redevoering werd gehouden kwamen de interne conflicten omtrent de macht in Rome ten einde, en werd Rome met haar rijk grootser dan ooit. Wellicht geloofde Ussani dat er ook betere tijden in het vooruitzicht waren voor het fascisme, dat de wereldmacht moest verkrijgen.

Uit mijn onderzoek naar allusies op tekstniveau, aan de hand van de database 'Library of Latin Texts' (Brepolis), is gebleken dat Ussani meerdere keren op Cicero alludeert. Verderop in uitspraak (1) spreekt Ussani over *multis varietatibus temporum*; dit is een verwijzing naar Cicero's *Epistulae ad Familiares* V.8.1 (*multa varietate temporum*). Ook wordt er een tekstuele allusie op Cicero gemaakt in uitspraak (15): *magni momenti et ponderis* doet men denken aan Cicero's *In Vatinius* 9.12 (*maximi momenti et ponderis*). Daarnaast refereert Ussani in de *Romae Laudes* tweemaal aan dezelfde passage uit Cicero's *Philippicae*: ten eerste doet *omnium saeculorum posteritas* (4) men denken aan Cicero's *Philippicae* II.54 (*posteritatem quidem omnium saeculorum*). In uitspraak (9), met *omnis iuventutis suboles*, refereert Ussani wederom aan II.54 van de *Philippicae* (*omnem subolem iuventutis*), waarin Cicero de consul Marcus Antonius waarschuwt voor hoe men Antonius in latere tijden op een slechte manier zal herinneren. Blijkbaar kende Ussani Cicero's *Philippicae* II goed; deze tweede redevoering tegen Antonius is door Cicero afgeleverd op 19 september in het jaar 44 v.C., nadat Antonius

⁶⁰ A.D. Leeman & H. Pinkster (1981) *M. Tullius Cicero. De Oratore Libri III. 1. Band: Buch I, 1-165*, 27.

⁶¹ *Ibid.*, 13.

⁶² *Ibid.*, 20/21.

zijn vijandigheid tegen Cicero had getoond.⁶³ Cicero's *Philippicae* zijn geschreven in een op politiek gebied onstuimige periode, toen het tweede triumviraat er was, met Antonius, Lepidus en Octavianus als driemannen. De *Philippicae* worden door Ramsey omschreven als "manifestos designed to influence public opinion";⁶⁴ de redevoeringen hielpen bijvoorbeeld om de macht van de jonge Octavianus te versterken, die later als keizer Augustus heerste, terwijl de Romeinse Republiek werd getransformeerd tot een rijk.⁶⁵ Op dezelfde manier versterkt de *Romae Laudes* de macht van Mussolini, onder wiens heerschappij het idee 'Rome' en de fascistische ideologie internationaal verspreid moeten worden.

In de *Romae Laudes* bevinden zich ook verwijzingen op tekstniveau naar twee passages van andere auteurs: Plinius Caecilius Secundus (ook bekend als Plinius de Jongere) en Aulus Gellius. In uitspraak (10) van de *Romae Laudes*, met *lento illa quidem gradu*, bevindt zich een allusie op Plinius' *Epistulae* VII.27.10 (*illa lento gradu*). Daarnaast komt een passage uit Gellius' *Noctes Atticae* sterk overeen met het einde van uitspraak (2) van de *Romae Laudes*:

[nostraeque aetatis iura moresque] comprehendi animo et cogitatione vix posse. (2)

"[en dat de rechten en gewoonten van onze tijd] nauwelijks in onze geest en in ons denken begrepen kunnen worden."

Zie vervolgens de passage uit Aulus Gellius' *Noctes Atticae*:

[cursum illum temporis transvolantis,] qui vix cogitatione animi comprehendi potest (Gel. Noct. At. XIV.1.26)

"[deze koers van de vliegende tijd,] die nauwelijks in geest en gedachte begrepen kan worden."

De allusie op Aulus Gellius kan worden gezien als opmerkelijk; de gelijkenis tussen de twee bovenstaande passages is zeer duidelijk, maar Gellius' *Noctes Atticae* wordt in onze tijd niet veel gelezen. Wederom speelt Cicero hier een rol, aangezien ook hij de woorden *animus* en *cogitatio* bij elkaar heeft genomen in verschillende werken.⁶⁶ Het is mogelijk dat Ussani zich als auteur identificeerde met Gellius, aangezien ook deze auteur Cicero als een voorbeeld zou

⁶³ J.T. Ramsey (ed.) (2003) *Cicero. Philippics I-II*, 9. Het is echter niet zeker dat Cicero deze speech werkelijk heeft afgeleverd, maar het zou volgens Ramsey zo zijn opgesteld dat men het idee had dat het werd gehouden op 19 september 44 v.C. (zie pagina 157).

⁶⁴ *Ibid.*, 18.

⁶⁵ *Ibid.*, 19.

⁶⁶ *De Oratore* I.6; *De Officiis* I.117; *Pro Flacco Oratio* 66.

zien van een goede redenaar;⁶⁷ net als Ussani refereerde Gellius in zijn *Noctes Atticae* aan Cicero.⁶⁸

Uit mijn onderzoek naar intertekstualiteit op microniveau kan geconcludeerd worden dat Cicero een belangrijke rol speelde bij Ussani's vertaling van Mussolini's uitspraken. De vraag is nu waarom Ussani zo regelmatig aan werken van Cicero heeft gerefereerd. Zoals ik in het vorige hoofdstuk heb vermeld heeft Ussani in hoofdstuk IX van zijn 'Storia della Letteratura Latina nelle Età Repubblicana e Augustea' extra aandacht besteed aan Cicero; hij heeft het Latijn uitvoerig bestudeerd en zich verdiept in het melodische ritme van de Latijnse taal, wat hem tot een goede redenaar maakte. Hoofdstuk XXVI van Ussani's boek is volledig gewijd aan Cicero; hierin wordt de welbespraaktheid van Cicero geprezen. Ussani schrijft dat de woorden "Cicero" en "eloquentie" synoniemen zijn, zowel in het verleden als in het heden, en dat Cicero als het ware het voorrecht had in de kunst van het spreken.⁶⁹ De eloquente Cicero staat bij iedereen bekend als het grote voorbeeld voor Latijns proza, als de meester van het Latijn, en zijn stijl is veelvuldig gekopieerd, bijvoorbeeld in de tijd van het humanisme, maar ook in de moderne tijd. Het zou haast onmogelijk zijn om niet op werken van Cicero te alluderen in Latijns proza.

Door middel van zijn allusies op werken van Cicero stelt Ussani zich bovendien op één lijn met deze redenaar. De allusies getuigen van Ussani's uitstekende kennis van de klassieke teksten, in dit geval van Cicero, en van een zekere mate van welsprekendheid. Daarnaast speelt Mussolini zelf, aan wie de uitspraken in de *Romae Laudes* zijn toegeschreven, naar mijn mening een belangrijke rol bij de vraag met welk doel Ussani alludeert op Cicero. Niet alleen stelt Ussani zichzelf op één lijn met Cicero, waardoor een zekere mate van eloquentie bij de stijl van Ussani wordt aangetoond, maar ook laat Ussani de dictator Benito Mussolini in de voetsporen treden van deze Romeinse politicus van goed en gematigd karakter. Net als Cicero is Mussolini welbespraakt; met zijn charisma en zijn retorische middelen weet hij zijn publiek goed te bereiken, zoals Cicero ook in zijn tijd deed. De tijd waarin Cicero leefde – de politiek onstuimige periode waarna de macht van het Romeinse *imperium* zou culminereren – wordt bovendien gereflecteerd op het 'ventennio fascista': Mussolini zag deze periode als een revolutionaire tijd, waarin het fascisme zich moest uitspreiden over de gehele wereld.

Fascisten grepen terug op de Romeinse Oudheid, zoals fascistische schrijvers van Latijnse teksten teruggrepen op Romeinse teksten. De allusies op de teksten van Cicero en van andere auteurs tonen aan dat Ussani in zijn vertaling van Mussolini's uitspraken naar het Latijn op een bewuste manier gebruikt heeft gemaakt van de klassieke teksten, ten behoeve van het uitdragen van de fascistische ideologie van de verspreiding ervan.

⁶⁷ L. Holford-Strevens (1988) *Aulus Gellius*, 153: "Gellius ... insists on Cicero's supremacy."

⁶⁸ Bijvoorbeeld, het woord *saepenumero*, dat als eerst gebruikt wordt door Cicero in *De Oratore*, is zelden gebruikt door andere auteurs, maar het komt ook voor in het werk van Aulus Gellius: zie Leeman & Pinkster (1981) 27.

⁶⁹ Ussani (1950) 217: "Già al tempo di Quintiliano le parole Cicerone ed eloquenza erano sinonimi e, tranne poche voci discordi, a questo giudizio ha sottoscritto la posterità"; "... rivendicava a sè il primato dell'arte del dire."

II: Het antieke Rome in de *Romae Laudes*

In dit deel komen de verschillende thema's van Rome in de *Romae Laudes* aan bod. In de *Romae Laudes* zijn de volgende zes hoofdthema's te herkennen: *Historia* en *memoria*; *Roma Caput Mundi*; *Animus Romanus*; Rome als symbool; *Religio*; Rome als *locus*. Elk thema zal in een apart hoofdstuk worden behandeld, en deze thema's zullen ondersteund worden met subthema's in aparte paragrafen. Van ieder thema zal ik aantonen hoe het vorm krijgt in bepaalde uitspraken van Mussolini's *Romae Laudes*. Daarnaast zal ik bij veel van deze thema's aangeven hoe ze in Romeinse teksten zijn gebruikt of hoe men in de Oudheid over bepaalde onderwerpen dacht die in de *Romae Laudes* voorkomen; bij sommige thema's zal ik ook auteurs en teksten uit periodes na de Oudheid in beschouwing nemen. Zo zal ik aantonen dat er sprake is van intertekstualiteit op macroniveau; bepaalde thema's uit andere teksten zijn in de *Romae Laudes* overgenomen en met een eigen doel ingezet, ten behoeve van de fascistische ideologie. Van ieder thema zal ik aangeven hoe en waarom Mussolini het in zijn *Romae Laudes* heeft ingezet. Enkele relevante uitspraken zal ik in de hoofdstukken zelf vertalen, maar alle Latijnse teksten en vertalingen zijn tevens te vinden in appendix 2.

5. *Historia* en *memoria*

In vrijwel alle uitspraken van de *Romae Laudes* blikt Mussolini terug op het verleden. Zoals ik in hoofdstuk 3 heb aangegeven zijn de eerste uitspraken gericht op de Romeinse geschiedenis en de herinnering hieraan, en wordt de focus vanaf uitspraak (11) verschoven naar het heden en de toekomst. Het Romeinse verleden is belangrijk voor het fascisme; door de *Romae Laudes* heen spoort Mussolini zijn publiek aan om het te herinneren, om aan het verleden te denken. Aan de hand van de verschillende uitspraken en secundaire literatuur zal ik het belang van het verleden en van de herinnering eraan voor het fascisme aantonen. Daarnaast zal ik in een aparte paragraaf over twee andere aspecten spreken die een rol spelen in de Romeinse geschiedenis, namelijk *fortuna* (het lot) en *renovatio* (herstel).

De woorden *memoria* en *historia* verschijnen al snel in uitspraak (1) van de *Romae Laudes*: Mussolini brengt het verleden van de Romeinen en Italiërs in herinnering (*veterum Romanorum Italarumque historiam repetenti*). Ook in uitspraak (2) bevinden zich de woorden *memoria* en *historia*: als men de herinnering aan de Romeinen zou wegnemen, zou er als het ware een gat in de geschiedenis zijn (*historiam paene mutilam esse evasuram*) en zouden de regels en de wetten van het heden (*nostraeque aetatis iura moresque*) niet eens begrepen kunnen worden; het verleden is essentieel voor het heden. In uitspraak (3) bespreekt Mussolini het Capitool, de Romeinse heuvel die superieur is sinds men zich kan herinneren (*post hominum memoriam*); dit betekent dat het Capitool eigenlijk altijd superieur is geweest, aangezien we niet weten wat er vóór deze herinnering was. In uitspraak (4) spoort Mussolini zijn publiek aan tot het herinneren van het glorieuze Romeinse verleden met *memoria teneamus*. Mussolini spreekt over het Rome van bijna tweeduizend jaar geleden (*abhinc duo milia prope annorum*), oftewel over het Rome ten tijde van het ontstaan van het Romeinse

Rijk, toen Rome een zeker hoofdpunt was (*Romam cardinem quendam imperi fuisse*); dit antieke Rome moet door de fascistten bewonderd worden.

Dan spreekt Mussolini weer over *memoria* in uitspraak (8), als Mussolini zegt dat de herinnering aan de oude Romeinen (*Romanorum veterum memoriam*) vereerd moet worden. Vervolgens legt Mussolini uit waarom: de Romeinen keken naar het verleden, zodat zij ook vooruit konden kijken naar het heden en goed konden handelen wanneer er tegenslagen waren. Dit moeten de fascistten ook doen; het fascisme kan groots worden, zoals het Romeinse Rijk ooit groots was, als de fascistten leren van het verleden. In uitspraak (9) worden *historia* en *memoria* niet specifiek genoemd, maar Mussolini noemt hier wel een historische gebeurtenis, namelijk de Slag bij Cannae⁷⁰, waarbij veel Romeinen werden neergeslagen; de Romeinen lieten zich echter niet uit het veld slaan. Opnieuw kan hier geleerd worden van het verleden: ook de fascistten moeten het na een nederlaag niet opgeven.

In de latere uitspraken verschuift de focus van het verleden naar het heden; toch moet men aan het verleden blijven denken, ten behoeve van het heden. Zo spreekt Mussolini in uitspraak (13) over de geesten van de Romeinen waarin de oorsprong van het Romeinse Rijk ligt (*in Romanorum animis Romani imperi quaerenda est origo*); de fascistten dienen een voorbeeld te nemen aan de Romeinen, zodat er ook een dergelijk fascistisch rijk kan ontstaan. In uitspraak (14) zegt Mussolini dat het nodig is om elke dag vooruit te gaan, zoals de Romeinen dat ook deden (*ut Romanis mos fuit*); wederom wordt het Romeinse verleden in herinnering gebracht, als een les en als voorbeeld voor de fascistten. Uit uitspraak (15) van de *Romae Laudes* blijkt dat Rome in het heden dezelfde taak kan uitvoeren die Rome in het verleden ooit gedurende duizend jaar heeft gehad;⁷¹ dit duidt op een zekere continuïteit van Rome als machtscentrum. Tenslotte worden de afstammelingen van Rome uit de verschillende tijdsperiodes mooi naast elkaar gezet in uitspraak (16), met *antea fuerunt et nunc sunt et posthac erunt*.⁷² Ze worden op deze manier als het ware aan elkaar gelijk gesteld, waardoor er een bepaalde continuïteit wordt gecreëerd. Allen hebben uiteindelijk dezelfde taak, namelijk het verschaffen van zo groot mogelijke middelen en een onsterfelijke glorie voor Rome (*opes tibi quam maximas et immortalem gloriam comparantes*).

Ook door schrijvers uit de Oudheid werd er aandacht besteed aan het herinneren van het verleden. Dit blijkt onder andere uit de aanvang van de beroemde *Aeneis*, waarin Vergilius de Muze vraagt om de wrok van Juno in herinnering te brengen, die leidde tot de daden van Aeneas.⁷³ *Memoria* is tevens een belangrijk aspect in de werken van Cicero. In zijn *De Oratore* beschrijft hij zijn techniek om de onderwerpen voor zijn redevoeringen te herinneren; volgens Cicero is het van belang dat de redenaar zijn herinneringen associeert met fysieke plaatsen.⁷⁴

⁷⁰ De Slag bij Cannae vond plaats in 216 v.C. en was een belangrijke veldslag tijdens de Tweede Punische Oorlog.

⁷¹ De woordgroep *quo olim annos per mille functa est* is in het tijdschrift 'Roma Universa' vervangen door *quo per complura saecula est functa*. Dit heeft voor de betekenis van uitspraak (15) echter geen gevolgen.

⁷² Hierin bevindt zich een polysyndeton: het verbindingswoord *et* komt hierin steeds voor. Dit stijlfiguur werd ook in klassieke teksten gebruikt.

⁷³ Verg. *Aen.* 1.8: *Musa, mihi causas memora ...*

⁷⁴ C. Edwards (1996) *Writing Rome. Textual Approaches to the City*, 29.

Auteurs als Cicero zagen geschiedenis als het behoud van herinnering; in *De Oratore* 2.36 karakteriseert Cicero *historia* als *vita memoriae*.⁷⁵ Materiele overblijfselen uit het verleden hadden voor de Romeinen echter geen authenticiteit; zo wilde Cicero het liefst een hersteld beeld van de Romeinse Republiek zonder sporen van veroudering (*Rep.* 5.2).⁷⁶ De Romeinen veronderstelden dat een nieuw gebouw beter was dan een oud gebouw; toch was de term *antiquus* een term van lof.⁷⁷

De vraag is nu waarom er zoveel waarde wordt gehecht aan het verleden en aan het herinneren ervan. Geschiedenis en herinnering zijn zeer nauw aan elkaar verbonden; de geschiedenis kan in het heden voortleven omdat wij de geschiedenis in herinnering brengen. Onze herinneringen aan het verleden zijn subjectief; we selecteren zelf wat we willen herinneren, en hoe. In andere woorden, wij kiezen onze eigen geschiedenis uit en verbeteren deze zodat het passend is voor het heden; zo tonen wij onszelf waardig aan onze voorouders.⁷⁸ Het herinneren en het vormen van een eigen verleden wordt als belangrijk beschouwd, omdat mensen hun identiteit ontlenen aan hun verleden; er is, zoals Galinsky omschrijft, een “need for the past”.⁷⁹ Het verleden heeft de mensen immers gevormd tot wie ze nu zijn. In de inleiding van ‘*Memoria Romana*’ spreekt Galinsky over “‘collective’ memory”, een gemeenschappelijke herinnering die niet uniform is maar ontstaat uit een “collection of many *memoriae*” van mensen uit een volk,⁸⁰ waardoor een volk een bepaalde gemeenschappelijke identiteit kan vormen. Zo kan een volk bepaalde tradities in stand houden, of bepaalde monumenten als erfgoed bewaren; voor het creëren van identiteiten met een culturele en sociale herinnering is het proces van selectie belangrijk.⁸¹ Er is dus een bepaald verlangen om het verleden als het ware te herschrijven zodat het in overeenstemming is met de trots binnen een bepaalde groep.⁸²

In de inleiding heb ik geschreven over het werk van Hinds, over intertekstualiteit en allusies. Door aan een andere tekst te refereren kunnen een bepaalde traditie, een “collective memory” en daarmee een zekere gemeenschappelijke identiteit in stand worden gehouden. De auteur van de nieuwe tekst brengt de andere tekst en auteur in herinnering; de andere auteur en tekst krijgen zo een zekere authenticiteit. Rosati schrijft in een apart hoofdstuk van Galinsky’s ‘*Memoria Romana*’ over Statius, een Latijnse dichter uit de late eerste eeuw, die als voorbeeld wordt gezien van een auteur die naar zijn voorgangers verwijst, onder wie Vergilius en Horatius, om bij te dragen aan de “cultural memory” van Rome.⁸³ Zo is er niet alleen een link tussen de oude en de nieuwe tekst, maar wordt er ook een band gecreëerd tussen de

⁷⁵ K. Galinsky (ed.) (2014) *Memoria Romana. Memory in Rome and Rome in Memory*, 1.

⁷⁶ Edwards (1996) 35.

⁷⁷ Galinsky (ed.) (2014) 17.

⁷⁸ Lowenthal (1996) 142.

⁷⁹ Galinsky (ed.) (2014) 9.

⁸⁰ *Ibid.*, 2. Galinsky spreekt hier slechts over *memoria rerum Romanarum*, maar naar mijn mening kan zijn theorie over “collective memory” als “collection of many *memoriae*” op alle volkeren worden toegepast. Het is dus ook van belang voor de fascistische identiteit.

⁸¹ *Ibid.*, 4.

⁸² Lowenthal (1996) 132.

⁸³ Galinsky (ed.) (2014) 73.

dichter en zijn lezers; aangezien beide partijen iets herinneren wat in de tekst wordt uitgedrukt, wordt een zekere continuïteit gegarandeerd,⁸⁴ waarmee Statius zich tevens in de klassieke traditie plaatst. Op deze manier blijft de “cultural memory” voor de Romeinen behouden, en daarmee ook hun gemeenschappelijke identiteit. Kortom, gemeenschappelijke herinnering en gemeenschappelijke identiteit zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Dit is duidelijk het geval bij de fascistten: zoals ik in hoofdstuk 1 heb aangegeven kon er een fascistische identiteit ontstaan omdat de fascistten zichzelf – onder leiding van Mussolini – zagen als erfgenamen van de Romeinse Oudheid. Op die manier hebben de fascistten zich in de klassieke traditie geplaatst; omdat zij nakomelingen van de Romeinen zijn, zijn de fascistten zelf eigenlijk ook Romeinen.

Zoals uit de *Romae Laudes* blijkt is het Romeinse verleden essentieel voor het fascistische heden: zonder het verleden was het heden er niet op deze manier geweest. De “need for the past”, zoals Galinsky heeft omschreven, is duidelijk aanwezig in de *Romae Laudes*. De fascistten moeten leren van het Romeinse verleden en ze dienen de Romeinen, van wie zij afstammen, als voorbeeld te beschouwen. Er wordt in de tekst een gemeenschappelijk verleden voor de fascistten gecreëerd, met de herinnering aan de Romeinse Oudheid en het antieke Rome. De klassieke traditie wordt door Mussolini voortgezet, met Rome als machtscentrum en met de fascistten als (afstammelingen van de) Romeinen. Door het Romeinse verleden in herinnering te brengen draagt Mussolini bovendien bij aan de “cultural memory” van Rome.

Fortuna en renovatio

Een belangrijk aspect van de geschiedenis van de Romeinen is het lot. In uitspraak (1) wordt een goddelijke en voorzienige macht (*divini numinis ac providi*) beschreven die toezicht heeft gehouden op de geschiedenis van de oude Romeinen en Italiërs (*veterum Romanorum Italarumque historiam*). De woorden *divini* en *providi* zijn hier interessant; de Romeinse geschiedenis is door iets bovennatuurlijks voorzien en de Romeinen en Italiërs hebben dus niet aan de goddelijke voorspelling kunnen ontkomen. Daarnaast spreekt Mussolini over de wispelturigheid van het verleden (*tantis et tam multis varietatibus temporum*) en de afwisselingen in geluk (*fortunaeque vicissitudinibus*);⁸⁵ de Romeinen en Italiërs hebben niet altijd geluk gehad in hun levens. Ik heb *fortuna* hier vertaald als “geluk”, maar het kan ook gezien worden als het lot, dat niet altijd gunstig is geweest voor de Romeinen en Italiërs.

In uitspraak (12) keert het lot terug, waarin het wordt beschreven als *fatum*:

⁸⁴ Galinsky (ed.) (2014) 72: “He thus establishes a relationship between the epic poet and his readers, based on memory: the two ‘acts of memory’ – that of the poet who fixes the great actions of the past in poetry and that of the reader who memorizes, acquires, and preserves them in his own cultural patrimony – guarantee a continuity ... the continuity that serves to preserve and to transmit the memory of heroic feats, that is the cultural memory.”

⁸⁵ In *tantis et tam multis varietatibus temporum fortunaeque vicissitudinibus* bevindt zich een chiasme (kruisstelling): dit was in de Oudheid een bekend stijlfiguur.

Non sine aliquo fati arcano consilio pectora nostra renovato Romae amore pulsantur. (12)

“Niet zonder een of ander heimelijk plan van het lot kloppen onze harten door de vernieuwde liefde voor Rome.”

Ook hieruit blijkt dat het lot bovennatuurlijk is: het plan van het lot is immers geheim (*arcano*). Mensen kunnen niets van het lot weten; alle menselijke zaken zijn dus in zekere zin een noodzakelijk gevolg van het plan van het lot.

Reeds in de Oudheid werd er over het lot geschreven, en geloofde men dat dingen waren voorbestemd. Zo was Aeneas bijvoorbeeld voorbestemd om Troje te verlaten, en later ook Carthago, om Lavinium in Italië te stichten, zoals blijkt uit Vergilius' *Aeneis*. Daarnaast heeft Cicero over *Fortuna* geschreven als *illa ipsa rerum humanarum domina*, oftewel als “meesteres van de menselijke zaken” (*Pro Marcello* 7). Cicero spreekt hier over de alleenheerschappij van Caesar; hij zegt dat zelfs het lot geen aanspraak maakt op Caesar, die zijn roem niet wil delen.⁸⁶ Als iets wordt toegestaan door het lot, dat de menselijke zaken als het ware beheert, moet het dus wel juist zijn.

Het lot is dus typerend voor de Romeinse geschiedenis. Dankzij de afwisselingen in *fortuna* heeft Rome betere en mindere tijden gekend, zoals in uitspraak (1) wordt beschreven met *varietatibus temporum*. De woorden *varietatibus* en *fortunaequae* in deze uitspraak doen men denken aan Bracciolini's *De Varietate Fortunae*, geschreven rond de tijd van de val van Constantinopel. In dit werk beschrijft Bracciolini de ruïnes van Rome, die in zijn ogen als materieel bewijs dienen voor het feit dat het lot niemand spaart en zelfs rijken en steden verbrandt.⁸⁷ Het lot heeft volgens Bracciolini dus gezorgd voor het verval van de stad. Ook Mussolini spreekt over de afwisselingen van het lot: met *tantis et tam multis varietatibus temporum fortunaequae vicissitudinibus* geeft Mussolini wel aan dat Rome niet altijd groots is geweest, en dat Rome mindere tijden heeft gekend. In de *Romae Laudes* zorgt *fortuna* echter voor een positieve wending in de geschiedenis van Rome: de stad leeft weer op, onder de heerschappij van Mussolini, en moet geprezen worden. In uitspraak (10) van de *Romae Laudes* spreekt Mussolini over de opleving van Rome, nadat zij bijna viel; Rome heeft haar doel – bepaald door het lot – altijd kunnen bereiken (*semper metam ... contigit*). Rome werd een nieuwe stad; er was niet zozeer sprake van herstel van een oude stad. Wel kwam er in het 'ventennio fascista' weer aandacht voor het antieke Rome en het Romeinse verleden. Deze *renovatio*, oftewel de herstelde liefde voor Rome, is het onderwerp van uitspraak (12), waarin Mussolini de harten van de fascistena beschrijft (*pectora nostra*) die kloppen door de herstelde liefde voor Rome (*renovato Romae amore*).

Fortuna heeft dus geleid tot *renovatio*: het onvermijdelijke lot heeft ervoor gezorgd dat de fascistena zich in de geschiedenis van de Romeinena plaatsten en dat er weer aandacht kwam

⁸⁶ Kytzler (ed.) (1993) 67.

⁸⁷ Edwards (1996) 73. Gibbon, de auteur van 'Decline and Fall', heeft een deel van Bracciolini's *De Varietate Fortunae* geparafraseerd; ook hij zag de ruïnes als teken van verval (zie ook de paragraaf *Mirabilia*).

voor Rome, waardoor Rome in het ‘ventennio fascista’ opnieuw kon opleven. Het is de liefde voor Rome die de fascistten ertoe heeft aanzet om hun ideologie te verspreiden met het prijzen van Rome.

6. Roma Caput Mundi

Zoals ook blijkt uit het citaat uit Vergilius’ *Bucolica* vóór de uitspraken van Mussolini in de *Romae Laudes* steekt Rome uit boven de andere steden en heerst Rome als het ware over de wereld: Rome is een *caput mundi*, letterlijk het hoofd van de wereld. Rome wordt als hoofd van het Romeinse Rijk in uitspraak (4) aangeduid met het woord *cardinem*. Dat Rome als het hoofd van de wereld wordt gezien blijkt tevens uit uitspraak (6) van de *Romae Laudes*, met *caput universae vitae*. Rome als *caput mundi* wordt bovendien gezien als de plek waarin de hele wereld was geconcentreerd. In uitspraak (6) heerst het idee dat Rome, aangeduid met *Urbe*, het gehele leven omvat; het woord *universae* geeft het belang van Rome voor de hele wereld weer. Rome kan ook in uitspraak (15) worden gelezen als *caput mundi*, aangezien zij de verste gebieden (*extrema terrarum*) van de aarde (*ipsa tellus*) met elkaar in verbinding brengt. Rome is groter dan een stad en strekt zich als het ware uit tot een veel groter gebied. Verder wordt Rome in uitspraak (11) een *civitatem patriamque* genoemd, een stad en een vaderland. Hierin bevindt zich een verwijzing naar Cicero: in *Epistulae ad Atticum* 8.2.2 (*qui urbem reliquit, id est patriam*) en 9.6.2 (*dum urbem, id est patriam, amamus*) stelt ook Cicero Rome als stad en als vaderland aan elkaar gelijk.⁸⁸

In de Oudheid werd Rome dus al omschreven als hoofdstad van de wereld, onder andere door Ovidius: *hic, ubi nunc Roma est, orbis caput* (*Fasti* V.93). Ook Livius noemt Rome in zijn *Ab Urbe Condita* een *caput orbis terrarum* (I.16.7; XXI.30.10); bovendien bracht Livius de eretitel van de stad als een *domina* hiermee in verbinding.⁸⁹ Daarnaast werd er door auteurs uit de Oudheid gespeeld met de verbale gelijkenis tussen de woorden *urbs* (stad) en *orbis* (wereld).⁹⁰ Een beroemde zin waarin het spel tussen deze twee woorden duidelijk wordt aangetoond is afkomstig van Ovidius’ *Fasti*, waaruit geconcludeerd kan worden dat Rome als *caput mundi* representatief is voor de hele wereld, en dat de hele wereld als het ware is geconcentreerd in deze stad:

Romanae spatium est urbis et orbis idem (Ovid. *Fasti* II.684)

“De ruimte van de stad Rome is hetzelfde als die van de wereld.”

⁸⁸ Galinsky (ed.) (2014) 22: Galinsky noemt in zijn ‘Memoria Romana’ ook een citaat uit Cicero’s *Epistulae ad Atticum* (7.11.3) waarin Cicero zich een discussie met Pompeius voorstelt, die Rome moest verlaten in 49 v.C. na zijn gevecht met Caesar: “‘The state’, he says, ‘does not consist of walls.’ But it does consist of altars and hearts.”

⁸⁹ Kytzler (ed.) (1993) 33. Zie ook de paragraaf ‘Rome als vrouw’ voor de rol van Rome als *domina*.

⁹⁰ Edwards (1996) 100.

Dit idee van Rome als *urbs* en *orbis* wordt goed weerspiegeld in de uitspraken (6), (11) en (15) van Mussolini's *Romae Laudes*, die ik hierboven heb besproken. Niet alleen is Rome het hoofd van de wereld, maar zij representeert daarmee ook de wereld zelf. Als *caput mundi* staat Rome in uitspraak (11) voor het vaderland (*patriamque*), in uitspraak (15) voor de aarde (*tellus*) en in uitspraak (6) zelfs voor het universum (*universae*). Zonder Rome zou er immers geen reden zijn om te leven:

Fons et caput universae vitae est in Urbe: quam si de contextu rerum exemeris, nulla super erit causa vivendi. (6)

“De bron en het hoofd van het gehele leven is in de Stad: als je die uit de samenhang van zaken zal wegnemen, zal er geen enkele reden van leven over zijn.”

Om het gebruik van het thema *Roma Caput Mundi* in de *Romae Laudes* verder toe te lichten zal ik in aparte paragrafen de volgende subthema's behandelen: *Capitolium* en *Roma aeterna*.

Capitolium

De enige fysieke plek die in de *Romae Laudes* wordt genoemd is het Capitool. Niet zonder reden komt het woord 'Capitool' van het Latijnse *caput*; het *Capitolium* was, en is nog steeds, het 'hoofd' van het antieke Rome.⁹¹ Zoals ik eerder in dit hoofdstuk heb benoemd werd Rome gezien als de stad waarin de gehele wereld was geconcentreerd (*Romanae spatium est urbis et orbis idem*). In feite kan dit ook worden toegepast op het Capitool, als hoofd van de stad: wat Rome van de wereld is, dat is het Capitool van Rome; het Capitool fungeert als metonymie van Rome zelf.⁹²

Deze heuvel krijgt speciale aandacht in uitspraak (3) van de *Romae Laudes*. Hierin wordt gesproken over de rots van het Capitool die boven de andere heuvels staat (*Capitoli saxum prae ceteris collibus ... stat*); het woord *saxum* geeft de impressie dat Mussolini niet alleen doelt op de figuurlijke excellentie van het Capitool, maar ook op het feit dat de rots letterlijk boven de rest uitsteekt, hoewel het Capitool in werkelijkheid de laagste van de zeven heuvels van Rome is.⁹³ In uitspraak (3) van de *Romae Laudes* krijgt het Capitool twee belangrijke functies: ten eerste vervult het Capitool net als Rome zelf een rol als *caput mundi*; ten tweede is het Capitool belangrijk voor de religie van de Romeinen. De religieuze functie van deze heuvel zal ik in hoofdstuk 9 bespreken, maar eerst zal ik mij in deze paragraaf toeleggen op het aanzien van het Capitool als een *caput mundi* in de Oudheid en in het 'ventennio fascista'.

⁹¹ In *Ab Urbe Condita* 1.55.5-6 legt Livius de link tussen een menselijk hoofd en het Capitool; er zou een hoofd gevonden zijn bij opgravingen, en hieruit zou de rol van Rome blijken als hoofdstad van de wereld (*caputque rerum*).

⁹² Edwards (1996) 87.

⁹³ *Ibid.*, 69.

We beginnen bij het begin, bij de oorsprong. Reeds bij de stichting van Rome was het Capitool belangrijk: hoewel aanvankelijk door de Romeinen werd aangenomen dat de hut van Romulus, de stichter van Rome, op de Palatijn stond, waren er vanaf de augusteïsche periode ook referenties aan een hut van Romulus op het Capitool;⁹⁴ het Capitool kreeg hiermee een legendarische ontstaansgeschiedenis. Siebenhüner geeft in zijn boek 'Das Kapitol in Rom' een beschrijving van verschillende gebouwen die op het Capitool te zien waren in de tijd van het Romeinse Rijk, waaronder de bronzen groep van de wolvin met Romulus en Remus.⁹⁵ Vanuit heel Rome kon men de heuvel met zijn prachtige gebouwen aanschouwen. Zo heeft Horatius in zijn *Carmina* over het schitterende Capitool geschreven: *stet Capitolium fulgens* (III.3.42-3).⁹⁶ Het Capitool werd door de Romeinen gezien als het hart van hun rijk⁹⁷ en daarmee ook als iets essentieels voor het Romeinse Rijk.

Daarnaast stond het Capitool symbool voor Rome's politiek en het *imperium* zelf. Reeds in de tijd van de Romeinse Republiek kwam de senaat geregeld samen op het Capitool en kwam het *concilium plebis* er soms om te stemmen.⁹⁸ Ook in de Romeinse keizertijd was het Capitool het centrum van politieke macht; Rome werd bestuurd vanaf deze heuvel. Onder andere Livius en Tacitus hebben geschreven over de associatie tussen het Capitool en de Romeinse imperiale macht.⁹⁹ Livius heeft de geschiedenis van het Capitool zo gepresenteerd dat het Romeinse Rijk werd beschouwd als iets onvermijdelijks; het Capitool werd het ideologische teken van Romeins imperialisme.¹⁰⁰ Ook Tacitus zou het Capitool beschouwd hebben als het centrale symbool van Romeinse imperiale macht en van Romeinse religie.¹⁰¹ Het Capitool stond tevens symbool voor de onoverwinnelijkheid van Rome, aangezien de stad nooit bezet was gehouden door een buitenlandse vijand.¹⁰²

Tenslotte stond het Capitool symbool voor de eeuwigheid en de toekomst van Rome. Het beeld van de toekomst van het Capitool is beschreven in Vergilius' *Aeneis*. In de passage waarin Evander Aeneas rondleidt, wordt het volgende gezegd over het Capitool:

aurea nunc, olim silvestribus horrida dumis. (Verg. *Aen.* VIII.348)

“nu van goud, toen woest met wilde doornen.”

⁹⁴ Edwards (1996) 35. Onder andere Vergilius heeft in zijn *Aeneis* geschreven over de hut van Romulus op het Capitool (VIII.652-4), die in zijn werk wordt aangeduid als een paleis (*regia*). Daarnaast wordt deze hut genoemd in de *De Architectura libri decem* van Vitruvius (II.1.5), geschreven in de eerste eeuw na Christus, en in Macrobius' *Saturnalia* (I.15.10) uit de periode rond het jaar 400.

⁹⁵ H. Siebenhüner (1954) *Das Kapitol in Rom. Idee und Gestalt*, 18.

⁹⁶ *Ibid.*, 17.

⁹⁷ Edwards (1996) 69. Over de religieuze betekenis van het Capitool (en de Golgotha) in het specifiek zal ik schrijven in de paragraaf *Roma christiana*.

⁹⁸ *Ibid.*, 71.

⁹⁹ *Ibid.*, 72.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 85.

¹⁰¹ *Ibid.*, 79.

¹⁰² *Ibid.*, 87. Dit was tot 410, toen het Capitool werd geplunderd door de Visigothen. Hiermee werd het Capitool voor het eerst bezeten door een buitenlands volk.

Hier wordt voor Evander en Aeneas een toekomstbeeld geschetst van het gouden Capitool en daarmee ook van de Romeinse heerschappij; voor Vergilius, en voor het begin van de Romeinse keizertijd, was dit het heden. Door de Romeinen werd het Capitool gezien als een garantie voor de toekomst, als het symbool voor het streven naar eeuwigheid.¹⁰³ Onder andere Ammianus Marcellus schreef hierover in de vierde eeuw dat het eervolle Rome zich tot de eeuwigheid verheft met het Capitool: ... *Capitolium, quo se venerabilis Roma in aeternum attollit* (*Res Gestae* XXII.16.12).¹⁰⁴

De symbolische betekenissen van het Capitool in de Oudheid kunnen goed worden toegepast op het Capitool in de *Romae Laudes*. Zoals ik reeds heb aangegeven wordt het Capitool in uitspraak (3) van de *Romae Laudes* beschreven als verheven boven alle andere heuvels (*Capitoli saxum prae ceteris collibus ... stat*); ook in het 'ventennio fascista' werd het Capitool beschouwd als een *caput*. In verschillende opzichten was het Capitool in de Oudheid een centrum voor de Romeinse bevolking, onder andere op politiek gebied. In uitspraak (3) wordt het Capitool ook uitgedragen als het hart van Rome: op deze heuvel is de Romeinse gemeenschap ontstaan, en vanaf het Capitool heeft ten alle tijden een zeker licht van de beschaving (*humanitatis lumen*) geschitterd. Bovendien stond de heuvel ook in het 'ventennio fascista' symbool voor het almachtige *imperium*. Mussolini wilde het rijk opnieuw laten opleven; niet het oude Romeinse Rijk, maar een nieuw fascistisch rijk, onder zijn leiding als *duce*. Ook dit nieuwe rijk had Rome met het Capitool als machtscentrum, waarin alles geconcentreerd was. Mussolini heeft ervoor gezorgd dat er ruimte werd gecreëerd rondom verschillende antieke monumenten, waarbij verschillende nieuwe wegen werden aangelegd.¹⁰⁵ Vanaf 1925 was er tevens een maandelijks tijdschrift, genaamd *Capitolium*, waarin over projecten omtrent stadsplanning in Rome werd geschreven.¹⁰⁶ Bovendien past de link tussen het Capitool en de eeuwigheid van Rome goed in de fascistische ideologie, waarin werd gestreefd naar de eeuwige heerschappij van het fascisme over de wereld. Tenslotte stond het Capitool in de Oudheid, evenals in het 'ventennio fascista', garant voor de toekomst. De gouden toekomst, waarover Vergilius heeft geschreven, kan worden geprojecteerd op de tijd van het fascisme, waarin het Capitool en Rome werden vernieuwd; het 'ventennio fascista' werd gezien als een tijd van bloei en het fascisme presenteerde zich als een garantie voor de glorieuze toekomst. Zo kan het Capitool tevens worden geassocieerd met de toekomst, en daarmee met de eeuwigheid van Rome.

¹⁰³ Edwards (1996) 69.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 87. Volgens Edwards hebben ook de dichters Vergilius (*Aen.* IX.446-9) en Horatius (*Carm.* III.30.7-9) het Capitool geassocieerd met de eeuwigheid van Rome. Ik denk dat het lot van Rome inderdaad werd beschouwd als afhankelijk van het lot van het Capitool (zoals Edwards schrijft op pagina 86); echter, zowel Vergilius als Horatius gebruiken in de aangegeven passages het woord *dum*, wat duidt op een zekere tijdelijkheid. Het idee van het eeuwige Rome, dat ik in de volgende paragraaf zal behandelen, was in de Oudheid een veelvoorkomend thema, maar niet in deze passages.

¹⁰⁵ *Ibid.*, 94/95. Voor het aanleggen van de nieuwe wegen moesten veel gebouwen in de buurt van het Capitool echter worden gesloopt. Edwards ziet dit als de 'onthoofding' van Rome, zoals ze op pagina 95 schrijft: "The inauguration of these roads in 1942 might be seen as the culmination of Rome's decapitation."

¹⁰⁶ *Ibid.*, 94.

Roma aeterna

De visie op Rome (en het Capitool) als *caput mundi* gaat gepaard met het idee van het eeuwige Rome. In vele werken uit verschillende tijden is Rome geprezen als de ‘gouden’ en ‘eeuwige’ stad, die met geen enkele andere stad vergeleken kan worden.¹⁰⁷ Kytzler betwijfelt of Rome in zijn tijd nog steeds een “Haupt der Welt” is.¹⁰⁸ Het moet echter opgemerkt worden dat hij, zowel in ‘Roma Aeterna’ als in zijn editie van ‘Rom als Idee’, de fascistische visie op Rome en de herleving van Rome in het ‘ventennio fascista’ niet heeft behandeld. Uit de *Romae Laudes* blijkt namelijk dat Mussolini Rome wél beschouwt als een *urbs aeterna*. Ten eerste wordt de eeuwigheid van Rome uitgedrukt in uitspraak (4) van de *Romae Laudes*:

... *Romam cardinem quendam imperi fuisse quod solitudinum horrore neque aliis ullis finibus terminaretur.* (4)

“... dat Rome bijna tweeduizend jaar geleden werkelijk een hoofdpunt was van een rijk dat door angst voor woestijnen en niet door enige andere dingen werd begrensd.”

Er worden geen fysieke grenzen aangegeven in deze uitspraak; er wordt slechts een reden aangegeven voor de begrenzing van het Romeinse Rijk, namelijk de angst voor woestijnen (*solitudinum horrore*). Aangezien er geen fysieke grenzen genoemd worden, kan het Romeinse Rijk hier worden gezien als een grenzeloos *imperium*. Met zijn beschrijving van het rijk zonder grenzen refereert Mussolini aan de volgende beroemde zin uit Vergilius’ *Aeneis*:

imperium sine fine dedi. (Verg. *Aen.* I.279)

“Ik heb een rijk zonder grens gegeven.”

Met deze zin heeft Vergilius de eeuwigheid van Rome opgeroepen;¹⁰⁹ dit *imperium sine fine* is, zoals Edwards schrijft, “an empire without bounds spatial or temporal”.¹¹⁰ Het aspect van het grenzeloze moet worden geassocieerd met het eeuwige; dit geldt ook voor uitspraak (4) van de *Romae Laudes*, waarin Rome als hoofdpunt van het grenzeloze rijk als eeuwige stad moet worden beschouwd.

Ook in uitspraak (16) van de *Romae Laudes* wordt het eeuwige Rome besproken, of liever gezegd, de eeuwige en onsterfelijke roem van deze stad (*immortalem gloriam*): het glorieuze Rome zal altijd voortleven, doordat haar afstammelingen, waaronder de fascistten, zo groot mogelijke middelen voor Rome verschaffen (*opes tibi quam maximas ... comparantes*). Hier

¹⁰⁷ B. Kytzler (1972) *Roma Aeterna. Lateinische und Griechische Romdichtung von der Antike bis in die Gegenwart*, 20.

¹⁰⁸ *Ibid.*, 22-24.

¹⁰⁹ Giardina & Vauchez (2000) 25.

¹¹⁰ Edwards (1996) 86.

lijkt Rome als stad zelf van minder groot belang dan Rome als idee. Naar mijn mening is de fysieke stad echter ook belangrijk in uitspraak (16) vanwege het woord *opes*. Ik heb *opes* hier vertaald als “middelen”; om een meer specifieke definitie van *opes* te geven, kan het ook vertaald worden als “bezittingen” of “rijkdom”, in dit geval behorend tot de stad Rome. Voor het onsterfelijk maken van de glorie van Rome is het dus op de eerste plaats nodig dat de stad zelf blijft bestaan, en daarmee krijgt Rome ook als idee eeuwige roem.

Het thema *Roma aeterna* is van zeer groot belang in de *Romae Laudes*, aangezien het werk eindigt met *immortalem gloriam comparantes*. Dit kan worden gezien als een hoofddoel van het werk: Rome en haar glorie onsterfelijk maken. Omdat Rome in het ‘ventennio fascista’ in handen was van Mussolini, heeft hij in feite ook zijn eigen roem vastgesteld en de glorie van het fascisme, dat net als Rome eeuwig is. In andere woorden, de *immortalem gloriam* in uitspraak (16) is niet alleen van toepassing op Rome, maar ook op Mussolini en het fascisme.

7. *Animus Romanus*

Zoals ik in het eerste deel heb vermeld wilde Mussolini een fascistische identiteit creëren, waarbij bepaalde waarden en idealen gebaseerd waren op – in zijn ogen – Romeinse waarden. De flexibele fascistische ‘romanità’ komt in verschillende uitspraken van de *Romae Laudes* tot uitdrukking, waarbij Mussolini bepaalde waarden en gebruiken toeschrijft aan de Romeinen. Er is een zekere *animus Romanus*, een Romeinse geest of mentaliteit, die de fascisten van de Romeinen hebben geërfd, en deze *animus Romanus* heeft de fascisten gemaakt tot wie ze zijn. In dit hoofdstuk zal ik eerst de *animus Romanus* zelf toelichten, zoals deze wordt omschreven in de *Romae Laudes*. Vervolgens zal ik in aparte paragrafen drie onderwerpen behandelen die op verschillende manieren gelinkt zijn aan de *animus Romanus*, namelijk *virtus* (deugd), *bellum iustum* (gerechtvaardigde oorlog) en *iuventus* (jeugd).

Het woord *animus* komt als eerste voor in uitspraak (11) van de *Romae Laudes*:

Haec nobis est mens, Romam civitatem quandam animorum nostrorum facere patriamque. (11)

“Dit is voor ons het plan, Rome tot een zekere gemeenschap en een vaderland van onze geesten te maken.”

Het is opvallend dat Mussolini hier tweemaal over ‘ons’ spreekt (*nobis* en *nostrorum*); hiermee benadrukt Mussolini dat het hier om de fascisten gaat en om het heden, en niet om de Romeinse Oudheid. Hij heeft het plan (*mens*) om alle geesten op één plek samen te brengen, namelijk in Rome, de *civitas* en *patria* van de fascisten. Het woord *animus* kan op veel verschillende manieren worden geïnterpreteerd; ik vertaal het hier als ‘geest’, maar met *animus* wordt ook bedoeld op een zekere mentaliteit, een instelling, een denkwijze die leidt tot een bepaalde manier van leven, waarin mensen bepaalde gewoontes hebben. Zo ontstaat er een identiteit – in dit geval de fascistische identiteit – wanneer een groep mensen deze

gewoontes deelt. Ook in de andere uitspraken van de *Romae Laudes* moet het begrip *animus* op deze wijze worden geïnterpreteerd.

Terwijl het in uitspraak (11) gaat om de geesten van de fascistten, komt de *animus Romanus* aan bod in de uitspraken (13) en (14):

In Romanorum animis Romani imperi quaerenda est origo: tela enim quae manus tractabant, invictus quidam animi ardor dirigebat. (13)

“In de geesten van de Romeinen moet de oorsprong van het Romeinse Rijk gezocht worden: want een zekere onoverwinnelijke hartstocht van de geest wierp de speren, die hun handen bestuurden.”

Cotidie progredi, ut Romanis mos fuit, est necesse, quorum animi nulla umquam clade sunt fracti. (14)

“Het is noodzakelijk dagelijks voort te gaan, zoals de gewoonte voor de Romeinen was, wiens geesten nooit door een of andere ramp zijn verzwakt.”

De *animus Romanus* is als het ware de kern van een Romein, waaruit alle karaktereigenschappen en daden van de Romeinen voortkomen. Vanwege deze *animus* hadden de Romeinen een zekere *invictus ardor*, waardoor het Romeinse volk vocht voor het rijk en de speren wierp (*tela enim quae manus tractabant*). Zoals in uitspraak (13) wordt omschreven is het Romeinse Rijk ontstaan en groot geworden dankzij de *Romanorum animi*. De Romeinse mentaliteit is dus essentieel voor het vergroten van het Romeinse Rijk. Deze uitspraak geeft de boodschap dat ook de fascistten een dergelijke mentaliteit moeten hebben, geïnspireerd door de Romeinse mentaliteit die ook wel ‘*spirito romano*’ wordt genoemd.¹¹¹ Met hun fascistische *animus* – afgeleid van de ‘*spirito romano*’ – kunnen de fascistten hun ideologie verspreiden en net als de Romeinen hun rijk vergroten.

Terug naar de *animus Romanus*. Door de *animus* hadden de Romeinen bepaalde gewoonten, oftewel *mores*. Een van deze gewoonten wordt in uitspraak (14) van de *Romae Laudes* uitgedrukt met *Romanis mos*; de Romeinen hadden de gewoonte om dagelijks vooruit te gaan (*cotidie progredi*). In de hoofdzin (*cotidie progredi ... est necesse*) wordt echter gesproken tot het moderne (internationale) lezerspubliek van Ussani; een duidelijk onderscheid is gemaakt tussen de persoonsvorm in de tegenwoordige tijd in de hoofdzin (*est*) en de persoonsvorm in de verleden tijd in de bijzin (*fuit*). Het Romeinse verleden wordt in uitspraak (14) onbetwistbaar gebruikt ten behoeve van het fascistische heden. Bovendien bevat het zinsdeel *cotidie progredi* een temporeel element, wat de bloei van het fascisme als het ware meer concreet maakt: het fascisme wordt elke dag groter, en de fascistten staat een voorspoedige toekomst te wachten, mits zij de wet van de Romeinen in gedachten houden en hun geesten sterk houden.

¹¹¹ Lamers & Reitz-Joose (2015) 11.

Het is opmerkelijk dat de contexten van de uitspraken (13) en (14) van eenzelfde aard zijn: in uitspraak (13) is het de onoverwonnen hartstocht van de Romeinse geesten die de wapens werpt (*tela ... invictus quidam animi ardor dirigebat*) en in uitspraak (14) staat dat de Romeinse geesten nooit door een ramp zijn verzwakt (*quorum animi nulla umquam clade sunt fracti*). Het strijden was dus – in de ogen van Mussolini – een belangrijk element voor de Romeinen. Toch kenmerkt de *animus Romanus* zich niet alleen door strijdlust; voor de Romeinen was het namelijk vooral van belang om deugdzaam te leven. Deugd (*virtus*) is een essentieel kenmerk van de *animus Romanus*; door deugdzaam te handelen werd de *animus* goed getoond. In de eerstvolgende paragraaf zal ik de verschillende aspecten van de – in de ogen van Mussolini – Romeinse *virtus* toelichten. Daarna zal ik schrijven over het motief van gerechtvaardigde strijd (*bellum iustum*); zoals ik hierboven heb gezegd is strijdlust een belangrijk kenmerk van de *animus Romanus*, maar het is vooral belangrijk dat de oorlogen die de Romeinen voerden in hun ogen gerechtvaardigd waren. Tenslotte wordt de jeugd (*iuventus*) beknopt in een aparte paragraaf behandeld. Zowel in het Romeinse als in het fascistische leger zaten veel jongemannen, die streden voor het uitbreiden van het rijk. De *animus* werd goed uitgedragen door deze jeugd, die van grote waarde was voor de Romeinen en fascistten.

Virtus

Het woord *virtus* wordt in Mussolini's *Romae Laudes* één keer genoemd, in uitspraak (4):

denique incredibili virtute plurima effecisse quae omnium saeculorum posteritas summa esset admiratione prosecutura. (4)

“kortom, een rijk dat door ongelooflijke deugd zeer veel dingen tot stand heeft gebracht die het nageslacht van alle eeuwen zou beschrijven met de grootste bewondering.”

Dankzij *virtus*, een eigenschap die onlosmakelijk verbonden is met de *animus Romanus*, hebben de Romeinen hun rijk groot gemaakt, terwijl ze aan alle volkeren het recht brachten (*ius omnibus gentibus intulisse*). Uit uitspraak (4) van de *Romae Laudes* blijkt tevens de enorme bewondering voor de Romeinen door het nageslacht van alle eeuwen (*omnium saeculorum posteritas*). De fascistten beschouwden zich, als nazaten van de oude Romeinen, als een deel van deze *posteritas*; niet alleen bewonderden zij de Romeinen en hun *virtus*, maar ook moesten zij een voorbeeld nemen aan de Romeinse *virtus*.

De vraag is nu wat *virtus* voor de Romeinen inhield en wat het in de Oudheid betekende om deugdzaam te leven; onder andere Sarsila en McDonnell hebben hierover geschreven.¹¹² *Virtus* speelde een belangrijke rol in het leven van de oude Romeinen en voor de Romeinse

¹¹² J. Sarsila (2006) *Being a Man. The Roman Virtus as a Contribution to Moral Philosophy*; M. McDonnell (2006) *Roman Manliness. Virtus and the Roman Republic*.

visie op het leven, zoals blijkt uit de literatuur van Romeinse auteurs. Cicero schreef bijvoorbeeld over *virtus* dat de Romeinen het van hun voorgangers hebben geërfd, en dat het met zeer diepe wortels vastgehecht is aan de Romeinen: *virtus est una altissimibus defixa radicibus* (*Phil.* IV.13). *Virtus* is onlosmakelijk verbonden met het Romeinse leven en met Rome; Propertius heeft bijvoorbeeld in zijn *Elegiae* geschreven dat Romulus de vader is van Rome en van deugd: *urbis virtutisque parens* (*Eleg.* IV.10.17). Rome was immers, volgens het Romeinse idee in de republikeinse tijd, groot gemaakt dankzij *virtus*.¹¹³

In de Oudheid veranderden de definities van *virtus* door de eeuwen heen. Oorspronkelijk werd deze term sterk geassocieerd met de agrarische en oorlogszuchtige gemeenschap die hard moest zwoegen en oorlog moest voeren.¹¹⁴ *Virtus* werd gelinkt aan het mannelijke;¹¹⁵ dit blijkt tevens uit het Latijnse woord voor “man” (*vir*).¹¹⁶ In de latere republikeinse tijd werd *virtus* – en het mannelijke – ook met andere zaken geassocieerd naast het strijden; er kwamen verschillende typen *virtus*, zoals kennis, gematigdheid en rechtvaardigheid.¹¹⁷ *Virtus* kon verschillende betekenissen hebben; zo linkte Cicero *virtus* aan eloquentie¹¹⁸ en maakte Sallustius een onderscheid tussen ethische en krijgshaftige *virtus*.¹¹⁹ Ten tijde van het Romeinse keizerrijk was er nog steeds een grote hoeveelheid aan betekenissen voor *virtus*, maar werd er geen scherp onderscheid meer gemaakt tussen ethische en krijgshaftige *virtus*.¹²⁰ Hoewel de Romeinen in meerdere opzichten *virtus* bezaten, werd de strijdlust van het grootste belang geacht; zoals Sarsila schrijft: “The martial *virtus* was absolutely not the whole *virtus* but the most spectacular *virtus* it indubitably was.”¹²¹ Zonder hard te strijden had het Romeinse Rijk immers niet zo groot kunnen worden. Ook uit de Romeinse literatuur blijkt het grote belang van oorlog; onder andere in Tacitus’ *Historiae* wordt Rome beschouwd als een slagveld.¹²²

In uitspraak (4) van de *Romae Laudes* wordt de strijdlust van de Romeinen niet expliciet genoemd; toch kon de Romeinse *virtus* in de ogen van Mussolini met verschillende zaken

¹¹³ Sarsila (2006) 226.

¹¹⁴ *Ibid.*, 217. Bovendien was Romulus, de stichter van Rome, een zoon van Mars, god van de oorlog.

¹¹⁵ A.M. Keith (2000) *Engendering Rome. Women in Latin Epic*, 34: “weapons ... remain the prerogative of the epic male (*vir*) and his epigones, the (male) teachers and students of Roman epic.” Zie ook de openingswoorden van Vergilius’ *Aeneis: arma virumque cano* (l.1). Volgens Keith zou *arma virum* kunnen worden gelezen als een vertaling van het Oud-Griekse κλέα ἀνδρῶν, dat in de Griekse epiek voorkomt (zie pagina 67).

¹¹⁶ Ook in het Oud-Grieks is er een dergelijk verband tussen de woorden voor man (ἀνήρ) en dapperheid (ἀνδρεία). Dapperheid is een kwaliteit die volgens Sarsila wordt toegeschreven aan het mannelijke: zie Sarsila (2006) 210: “When we, the male representatives of mankind argue that something, e.g. *virtus*, is masculine, we simply mean that it has qualities such as strength, courage, confidence, or sense of honour or duty which are considered typical of (some) men, in contrast to (presumably most) women ...” In de Oudheid was er inderdaad een link tussen deugd en mannelijkheid/dapperheid, hoewel naar mijn mening niet onvermeld moet blijven dat *virtus* en ἀνδρεία vrouwelijke woorden zijn.

¹¹⁷ Sarsila (2006) 219. Deze soorten deugd zouden wel ontstaan zijn uit het mannelijke.

¹¹⁸ McDonnell (2006) 335.

¹¹⁹ *Ibid.*, 356.

¹²⁰ *Ibid.*, 385.

¹²¹ Sarsila (2006) 217/218.

¹²² Edwards (1996) 76-79.

worden geassocieerd, waaronder met het strijden. Dit blijkt uit uitspraak (8) van de *Romae Laudes*, waarin Mussolini enkele eigenschappen van de deugdzame Romeinen opnoemt:

namque iis illud sollemne semper fuit, ut praeterita respicientes futura prospicerent; si quid adversi accidisset, id perseverandi ducerent causam, calamitates patienter tolerarent, in cladibus corda durarent nervosque contenderent et acri quadam vehementique inflammati incitatione ferrentur.
(8)

“want voor hen is dit altijd gebruikelijk geweest, dat zij, door terug te blikken op het verleden, vooruitkeken naar de toekomst; als er iets van ongeluk had plaatsgevonden, dan dachten zij die hierin moesten volharden na over de oorzaak, dan verdroegen ze de rampen geduldig, dan maakten zij hun gemoederen in de rampen hard en spanden zij hun spieren aan en werden zij bewogen, ontvlamd door een zekere felle en krachtige prikkeling.”

De Romeinse *virtus* wordt hier door Mussolini gepresenteerd als iets veelzijdigs. Enerzijds waren de Romeinen geduldig en dachten zij goed na door naar het verleden te kijken; anderzijds waren ze juist krachtig en fel. De vurigheid van de Romeinse geesten wordt hier aangeduid met *inflammati*. Ook in de Oudheid werd het vuur geassocieerd met de strijdlust van de Romeinen, bijvoorbeeld in Vergilius' beschrijving van de helmbos van de heldhaftige Aeneas (*Aen.* X.270-271).

In de *Romae Laudes* is in de uitspraken (4) en (8) een beeld gevormd van hoe de Romeinse *virtus* gezien werd en hoe de Romeinen – in de ogen van Mussolini – deugdzzaam handelden. De Romeinen waren strijdlustig maar keken ook terug naar het verleden om ervan te leren en om goed te kunnen handelen. De fascistie bewonderden de daden en de *virtus* van de Romeinen zeer, zoals blijkt uit uitspraak (4) met *summa admiratione*, en ook zij moesten van het verleden leren – in dit geval van de Romeinen – om deugdzzaam te kunnen leven en het fascistische rijk te kunnen vergoten. Dit betekent niet dat *virtus* voor de fascistie exact hetzelfde betekende als voor de Romeinen. Voor de fascistie was discipline ook van belang om deugdzzaam te kunnen leven, terwijl Romeinse auteurs hier nauwelijks over hebben geschreven.¹²³ Zoals Giardina en Vauchez schrijven waren discipline en macht essentiële waarden van de fascistie *romanità*.¹²⁴ In de *Romae Laudes* wordt er echter niet gesproken over discipline; het gaat hier slechts om de Romeinse *virtus*. Wel benadrukt Mussolini dat men van het Romeinse verleden en van de Romeinse *virtus* moet leren; op die manier brengt Mussolini een bepaalde discipline bij aan zijn lezerspubliek.

¹²³ Volgens de database 'Perseus Digital Library Philologic' (Chicago) komt *disciplina* het vaakst voor bij Cicero, namelijk meer dan vijfhonderd. Op de tweede plaats staat Aulus Gellius, met ruim tweehonderd keer. In de werken van andere auteurs komt deze term veel minder vaak voor.

¹²⁴ Giardina & Vauchez (2000) 218. In de politieke visie van Mussolini was er bovendien een verband tussen de mars op Rome in 1922 en discipline (zie pagina 217).

Bellum iustum

In uitspraak (5) van de *Romae Laudes* stelt Mussolini dat de Romeinen rechtvaardigheid en gelijkheid omarmden nadat ze hun vijanden hadden overwonnen: *sed victoria parta iustitiam amplexi sunt et aequitatem*. Het strijden was gelegitimeerd en het veroveren van andere volkeren werd door de Romeinen gezien als rechtvaardig; *bellum iustum* is het onderwerp van uitspraak (5). Aan het begin van deze uitspraak noemt Mussolini de gevechten van de Romeinen tegen de vijanden *acerbissime*; hij lijkt zich bewust te zijn geweest van de intensiteit van oorlog en hij lijkt oorlog niet *per se* als iets goeds te zien, hoewel strijdlust een belangrijk aspect is van de *animus Romanus*. Het oorlog voeren was echter wel juist, aangezien de Romeinen rechtvaardigheid en gelijkheid omarmden (*iustitiam amplexi sunt et aequitatem*). De vraag is nu wat Mussolini hier bedoelt met *iustitia* en *aequitas*. Het antwoord hierop bevindt zich verderop in uitspraak (5):

exteris gentes in suam dicionem redegerunt ut reciperent in civitatem. (5)

“ze brachten de buitenlandse volkeren terug onder hun eigen heerschappij, opdat ze hen opnamen in de gemeenschap.”

Onder de macht van de Romeinen konden de buitenlandse volkeren in de Romeinse gemeenschap terecht komen en het Romeinse burgerrecht verkrijgen; op die manier kregen deze volkeren dezelfde rechten als de Romeinen, waardoor gelijkheid ontstond. Opvallend vind ik hier het voegwoord *ut*, waarop een *coniunctivus finalis* volgt: de Romeinen zagen het brengen van de buitenlandse volkeren in hun gemeenschap als een doel van de veroveringen. De Romeinen meenden een goede bedoeling te hebben met het strijden; de veroveringen waren niet alleen gunstig voor de Romeinen, die hun macht konden uitbreiden, maar ook voor de buitenlandse volkeren, die nu in de Romeinse gemeenschap konden leven met het burgerrecht.

Ook in uitspraak (4) van de *Romae Laudes* heerst het idee dat het gerechtvaardigd was voor de Romeinen om andere volkeren te veroveren, aangezien zij het recht aan deze volkeren brachten (*ius omnibus gentibus intulisse*). *Ius* speelt hier een belangrijke rol; het is zelfs eeuwiger dan de Romeinse gebouwen die door Mussolini als wonderlijk worden omschreven (*Romanorum aedificiorum miracula*).¹²⁵ Mussolini spreekt hier tot de fascistten, die het Romeinse verleden in gedachten moeten houden (*memoria teneamus*); de *coniunctivus adhortativus* geeft bovendien het belang aan van het herinneren. De fascistten moeten het Romeinse Rijk in herinnering brengen zodat zij het recht – en daarmee de beschaving – kunnen brengen aan de rest van de wereld, zoals de Romeinen dat ook deden in hun tijd (*iam eo*

¹²⁵ De *miracula* – en indirect ook *ius* – worden in de bundel “eeuwiger” (*perenniora*) genoemd, maar in de tekst in het tijdschrift ‘Roma Universa’ staat dat ze “steviger” of “standvastiger” (*firmiora*) zijn. Dit is bewust veranderd; het recht en de Romeinse gebouwen krijgen in uitspraak (4) echter niet een totaal andere betekenis, maar mogelijk wilde Ussani met deze verandering de standvastigheid van het Romeinse recht en de monumenten in Rome aantonen, die op deze manier als eeuwig en onverwoestbaar kunnen worden gezien.

tempore) door middel van gerechtvaardigde oorlogen. Het brengen van het recht aan alle volkeren hoort bij de vele dingen die de Romeinen hebben uitgevoerd (*plurima effecisse*), en die door het nageslacht van alle eeuwen moeten worden nagevolgd (*omnium saeculorum posteritas*), oftewel door de fascisten.

Bij het motief van gerechtvaardigde strijd hoort tevens het idee dat strijd en vrede aan elkaar gebonden zijn. Strijd was in de ogen van de Romeinen nodig, opdat er vrede kwam. Strijd en vrede – oftewel hard en zacht – bestonden als het ware naast elkaar, zoals ook blijkt uit uitspraak (5) van de *Romae Laudes*:

viribus placabilitate et clementia admixtis ... (5)

“met hun strijdkrachten, die vermengd waren met vergevingsgezindheid en zachtmoedigheid ...”

Ook in de Oudheid werd er geschreven over strijd en vrede samen. Een goed voorbeeld hiervan komt uit boek VI van Vergilius’ *Aeneis*. In de volgende passage spreekt Anchises zijn zoon Aeneas toe in de onderwereld:

*tu regere imperio populos, Romane, memento
(hae tibi erunt artes), pacique imponere morem,
parcere subiectis et debellare superbos.* (Verg. *Aen.* VI.851-853)

“Jij, Romein, moet de volken regeren met jouw macht, denk eraan (deze vaardigheden zal je hebben), en je moet beschaving plaatsen bij vrede, de onderworpen mensen sparen en de trotse mensen bestrijden.”

In deze passage wordt een toekomstvoorspelling gedaan door Anchises, Aeneas’ vader: de Romeinen zullen heersen, en tegelijkertijd *parcere* en *debellare*. Bovendien zullen de Romeinen voor vrede (*pacique*) zorgen. Vaak wordt *mos* vertaald als “gebruik” of “gewoonte”, zoals ik dat ook in uitspraak (14) van de *Romae Laudes* heb gedaan, maar in deze context moet *mos* worden geïnterpreteerd als “beschaving”.¹²⁶ In de Oudheid heerste dus al het idee dat de oorlogen gerechtvaardigd waren en dat de Romeinen andere volkeren moesten overwinnen om ze onder hun beschaving en heerschappij – en dus in vrede – te brengen; zo is de toekomst van de Romeinen immers voorspeld. Ook de fascisten, als nazaten van de Romeinen, hebben op die manier het recht om hun ideologie verspreiden en om een fascistisch wereldrijk te maken met Mussolini als heerser.

¹²⁶ R.D. Williams (ed.) (1972) *The Aeneid of Virgil. Books 1-6*, 513: “*pacique imponere morem*: ‘to add civilisation to peace’ ... In these famous lines the bipartite nature of Rome’s mission is clearly stated; first to establish peace by taming the proud, and secondly to offer a settled and civilised way of life in which the people are ruled with mercy.” ; R.G. Austin (ed.) (1977) *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Sextus*, 263: “*pacique ... morem*: ‘and to set the stamp of civilized usage upon peace’: peace is to have responsible rules of behaviour, a settled system of law and order.”

Iuventus

Tenslotte zal ik de jeugd (*iuventus*) in deze paragraaf beknopt beschrijven; de Romeinse jongemannen, die in het leger zaten en streden voor de uitbreiding van het Romeinse Rijk, droegen de *animus Romanus* goed uit. Mussolini spreekt over de Romeinse *iuventus* in uitspraak (9) van de *Romae Laudes*:

Romani ne Cannensi quidem clade consternati sunt, qua omnis iuventutis suboles prostrata iacuit. (9)

“De Romeinen zijn zelfs niet uit het veld geslagen door de ramp in Cannae, waarbij de hele generatie van de jeugd neergeworpen lag.”

Het is opmerkelijk dat de Slag bij Cannae de enige historische gebeurtenis is die in de *Romae Laudes* wordt besproken. Bij deze slag, die plaatsvond tijdens de Tweede Punische Oorlog, werden zeer veel Romeinen gedood, zoals in uitspraak (9) wordt omschreven (*qua omnis iuventutis suboles prostrata iacuit*). Hoewel dit een nederlaag was voor de Romeinse Republiek hebben de Romeinen de Carthaagse vijanden uiteindelijk weten te verpletteren; het Romeinse leger liet zich niet verder afschrikken (*Romani ne Cannensi quidem clade consternati sunt*). Het strijden voor je land werd, en wordt ook nu nog, gezien als een teken van trouw. Veel jonge Romeinen zijn gestorven voor het Romeinse Rijk, maar Rome heeft uiteindelijk zeer veel overwonnen en is uitgegroeid tot een groot rijk. Zo moest de jeugd in het ‘ventennio fascista’ ook strijden voor het fascisme, dat de wereldmacht moest verkrijgen, en voor het nieuwe Rome onder Mussolini. Mussolini’s leger bestond uit jongemannen, die ook wel zwarthemden (‘camicie nere’) werden genoemd. Hoewel Mussolini zelf weinig aandacht besteedde aan het zoeken naar een opvolger,¹²⁷ wilde het fascistische regime jonge intellectuelen ervan overtuigen dat het de weg zou vrijmaken voor de jeugd (“far largo ai giovani”).¹²⁸ De jeugd stond garant voor de toekomst van het fascisme: aangezien veel jongemannen in het Italiaanse leger zaten, konden zij het fascistische rijk van Mussolini vergroten.

8. Rome als symbool

In dit tweede deel van mijn onderzoek hebben we reeds gezien – en zullen we ook later nog zien – dat Rome met allerlei verschillende zaken wordt geassocieerd. Hoewel sommige aspecten van Rome tegenstrijdig lijken, gaan ze in Mussolini’s *Romae Laudes* met elkaar gepaard; zo staat Rome voor zowel geschiedenis als de toekomst (zie hoofdstuk 5), voor zowel strijd als vrede (zie hoofdstuk 7), en voor zowel nationalisme als internationalisme (zie

¹²⁷ Ben-Ghiat (2001) 93.

¹²⁸ *Ibid.*, 95.

hoofdstuk 10). In dit hoofdstuk zal ik niet de verschillende symbolische betekenissen van Rome opnoemen, aangezien deze in het gehele tweede deel worden besproken, maar zal ik Rome weergeven als symbool zelf, aan de hand van de uitspraken (2) en (6) van de *Romae Laudes*, en zal ik per uitspraak aangeven welke rol Rome als symbool speelt voor het fascisme. In een aparte paragraaf zal ik de vrouwelijke personificaties van Rome bespreken.

Uitspraak (2) gaat over de *Romanum nomen*: deze naam is een groot deel geweest van de menselijke en Italiaanse zaken (*Romanum nomen magnam humanarum rerum atque Italicarum fuisse partem*). Opvallend vind ik hier het woord *humanarum*: Rome is niet alleen belangrijk voor de Italianen, maar voor de gehele mensheid; dit maakt het begrip ‘Rome’ meer tot iets universeels. Bovendien is Rome iets essentieels: zonder de *Romanum nomen* – die is ontstaan door de grootse Romeinse geschiedenis – kunnen de wetten en gewoonten van het (fascistische) heden niet begrepen worden (*nostraeque aetatis iura moresque comprehendere animo et cogitatione vix posse*). Kortom, de *Romanum nomen* heeft zich in de loop van de geschiedenis ontwikkeld tot een naam van grote betekenis en kan worden gezien als een herinnering aan de Romeinse geschiedenis die essentieel is om het heden te kunnen begrijpen.

In de *Romae Laudes* worden nauwelijks plaatsaanduidingen genoemd; Rome wordt voornamelijk als idee uitgedrukt. Zo kan het lijken alsof er een onderscheid is tussen Rome als stad en Rome als idee. Dit onderscheid is er echter niet: Rome staat ook symbool voor de stad zelf. Dit symbool van Rome als stad is te vinden in uitspraak (6) van de *Romae Laudes*, waarin *Urbe* met een hoofdletter is geschreven.¹²⁹ Ussani wekt zo de indruk dat Rome de enige echte stad is, alsof er geen andere steden zijn. Tegelijkertijd is Rome zoveel meer dan een stad; het is de plek waaruit alles is ontstaan. In uitspraak (6) wordt Rome beschouwd als een levensbron (*fons*); zonder Rome kan er niets bestaan en is er geen reden om te leven (*nulla super erit causa vivendi*). De *Urbs*, zoals Rome wordt genoemd, omvat dus als het ware de hele wereld. Het is immers de stad waarin de Romeinse geschiedenis en het fascisme hun oorsprong hebben gevonden. Aangezien de fascistische ideologie volgens Mussolini moet worden verspreid over de wereld, is Rome werkelijk een *fons et caput universae*.¹³⁰

Rome als vrouw

In Mussolini's *Romae Laudes* wordt Rome op verschillende manieren beschreven, om verschillende aspecten van Rome als stad en als idee uit te drukken. Zo wordt Rome in dit werk, net als in werken uit de Oudheid, ook als vrouw aangesproken in de uitspraken (15) en (16). In uitspraak (15) van de *Romae Laudes* wordt Rome *Orientis conciliatrix et Occidentis* genoemd; Rome heeft immers het oosten en het westen met elkaar verbonden en samengebracht in één rijk, in de Romeinse gemeenschap. Het oosten en het westen krijgen

¹²⁹ Zie ook de *Urbs* en *Civitas* in Augustinus' *De Civitate Dei* (1.15): Rome is een Stad en een Gemeenschap. Deze termen staan in dit werk voor “una moltitudine di uomini uniti dai legami della concordia”; zie Giardina & Vauchez (2000) 12.

¹³⁰ Met *caput universae* wordt Rome tevens weergegeven als uitstekend boven andere steden, net als in het citaat uit Vergilius' *Bucolica*, en als *caput mundi* (zie hoofdstuk 6).

iets gemeenschappelijks dankzij de rol van Rome als een connector. De rol van Rome als *Orientis conciliatrix et Occidentis* duidt bovendien op de rol van Rome als heerseres. In de Oudheid werd Rome door verschillende auteurs *domina* genoemd; in Kytzler's 'Rom als Idee' staat een apart hoofdstuk, geschreven door Hommel, over *Domina Roma*, met verwijzingen naar verschillende Romeinse auteurs, zoals Horatius en Ovidius, die Rome als *domina* hebben omschreven.¹³¹ Rome wordt in de vijfde eeuw bovendien *regina tui pulcherrima mundi* genoemd in Rutilius' *De Reditu Suo* (l.47).¹³² De rol van Rome als *conciliatrix* in uitspraak (15) van de *Romae Laudes* maakt de stad tot een *domina/regina*, zowel in het Romeinse verleden (*olim annos per mille*) als in de fascistische tijd (*nostra aetate*).

Nu ik de rol van Rome als bemiddelaarster en heerseres heb behandeld is het tijd om over te gaan op de rol van Rome als *mater*, zoals de stad in uitspraak (16) van de *Romae Laudes* wordt begroet. Ook in de Oudheid werd Rome gezien als een moeder, bijvoorbeeld door Livius (*Ab Urbe Condita* V.54.2: *haec terra quam matrem appellamus*), en meer in het algemeen als een ouder (*parens*). In zijn *Georgica* beschrijft Vergilius het grote en vruchtbare Italiaanse land als *magna parens frugum, Saturnia tellus, magna virum* (ll.173-174); bij Cicero en Propertius bevinden zich soortgelijke uitdrukkingen, en Plinius de Oudere noemt Italië in zijn *Naturalis Historia* een meesteres en ouder van de wereld: *rectrix parensque mundi* (XXXVII, 201).¹³³ Het Italiaanse land heeft ervoor gezorgd dat er voldoende voedsel kon worden bebouwd, zodat de Romeinen zich konden voeden en sterker konden worden. Zo kon het Romeinse Rijk zich uitbreiden, waardoor Rome de gehele wereldbevolking onder haar heerschappij kon hebben als *parens mundi*. Rome kan dus gezien worden als een voedster voor allen die van haar afstammen, zoals blijkt uit uitspraak (16) van de *Romae Laudes* met *tuo sati sanguine*. In deze uitspraak worden de afstammelingen van Rome uit alle tijden genoemd (*antea fuerunt et nunc sunt et posthac erunt*); Rome heeft de Romeinen opgevoed tot wie ze waren, en voedt de fascisten nu op tot wie ze zijn. Mussolini noemt in uitspraak (16) echter niet specifiek het Italiaanse volk; Mussolini doelt met de afstammelingen van Rome op iedereen die voor Rome zo groot mogelijke middelen en een onsterfelijke glorie verschaft (*opes tibi quam maximas et immortalem gloriam comparantes*). Zo ontstaat er meer glorie voor Rome, en voor het (internationale) fascisme in het algemeen dat gevoed wordt door Moeder Rome.

9. Religio

In dit hoofdstuk zal ik mij richten op de rol van religie in de *Romae Laudes*, waarbij ik een onderscheid zal maken tussen enerzijds de goddelijkheid van Rome zelf in de Oudheid en in het 'ventennio fascista' en anderzijds de rol van het christendom aan de hand van uitspraak (3) van de *Romae Laudes*.

¹³¹ Kytzler (ed.) (1993) 31-72.

¹³² Rutilius beschrijft hier het oude Rome, voor de val in 410, toen Rome nog de heerseres was van het Romeinse Rijk.

¹³³ Kytzler (ed.) (1993) 40/41.

Roma divina

In de *Romae Laudes* van Mussolini wordt Rome niet expliciet een godin genoemd, maar krijgt de stad wel een zekere goddelijke status. Ten eerste wordt er in uitspraak (1) een goddelijke macht genoemd die heeft bijgedragen aan de geschiedenis van Rome:

persuadetur ... curam aliquam divini numinis ac providi interfuisse. (1)

“ik word ervan overtuigd ... dat er enig toezicht van een goddelijke en voorzienige macht is geweest.”

In deze eerste uitspraak van de *Romae Laudes* herinnert Mussolini zich de geschiedenis van de Romeinen en Italiërs, afkomstig uit Rome. Ondanks de wispelturigheid van het verleden en afwisselingen in geluk (*tantis et tam multis varietatibus temporum fortunaequae vicissitudinibus*) is Rome in het ‘ventennio fascista’ nog steeds groots; dit komt vanwege het toezicht van een goddelijke macht op Rome en op haar inwoners, de Romeinen en Italiërs – en de fascistten. Deze macht is bovendien voorzienig; de geschiedenis van Rome en haar inwoners is bepaald door het lot (zie de paragraaf *Fortuna* en *renovatio*). Aangezien er voor Rome een goddelijke en voorzienige macht is, kan men niet ontkomen aan de superioriteit van deze stad.

De goddelijke macht van Rome komt terug in uitspraak (16) van de *Romae Laudes*: terwijl Mussolini *Roma mater* vereert (*veneror*) en aanbidt (*precor*) – waarmee de goddelijkheid van Rome reeds wordt aangetoond – spreekt hij over Rome’s afstammelingen, die zijn voorbereid voor haar goddelijke macht (*pro tuo numine parati*). In deze uitspraak wordt de goddelijke macht direct aan Rome toegewezen met *tuo*. Dit maakt niet alleen Rome zelf superieur, maar ook haar afstammelingen (*tuo sati sanguine*) uit alle tijden, voortgekomen uit het goddelijke.

Tenslotte wordt de geschiedenis van de oude Romeinen in uitspraak (8) van de *Romae Laudes* “op zeer religieuze wijze” (*religiosissime*) vereerd. De superlatief vergroot het belang van de manier waarop men naar de Romeinse geschiedenis moet kijken. Het woord *religiosissime* is hier niet *per se* gerelateerd aan een religie, maar wel worden in deze uitspraak de oude Romeinen genoemd (*Romanorum veterum*). *Religiosissime* kan hier het beste worden vertaald als “zeer eerbiedwaardig”; men dient volgens Mussolini de Romeinen en de herinnering aan het antieke Rome te respecteren.

De link tussen Rome en het goddelijke was er ook in de Oudheid, toen Rome werd vereerd als een goddelijk persoon; de godin Rome werd bijvoorbeeld afgebeeld op munten, en er werden beelden van de godin Rome vervaardigd. De verering van de godin Rome wordt door Hommel in Kytzler’s ‘Rom als Idee’ echter bestempeld als “niet-Romeins”; het stamt af uit het Hellenistische oosten.¹³⁴ In de hellenistische periode werd de stad door schrijvers uit het oosten benoemd naar Rhome, die volgens sommigen de dochter van Ascanius was – en dus

¹³⁴ Kytzler (ed.) (1993) 44/45. Op dezelfde manier komt ook *domina Roma* oorspronkelijk uit het oosten, zoals Hommel schrijft op pagina 36.

de kleindochter van Aeneas¹³⁵ – waardoor de stad geassocieerd kon worden met Venus, de moeder van Aeneas.¹³⁶ De Romeinen zelf leidden de naam ‘Rome’ echter af van Romulus,¹³⁷ de stichter van de stad en zoon van Mars. Rome kon dus terecht worden gezien als iets goddelijks; Rutilius heeft dit in zijn vijfde-eeuwse gedicht *De Reditu Suo* goed in beeld gebracht door Aeneas en Romulus samen te noemen met hun goddelijke ouders, Venus en Mars, als *auctores generis* (l.67), oftewel als stichters van het Romeinse (na)geslacht. Enkele regels verderop spreekt Rutilius Rome bovendien aan als *dea* (l.79). Ook door andere auteurs uit de Oudheid werd Rome geassocieerd met het goddelijke; onder andere Livius noemt Rome in verschillende passages van zijn *Ab Urbe Condita* een godin en goddelijk.¹³⁸ Hoewel Rome kon worden gezien als iets goddelijks, werd Rome niet vereerd zoals de andere Romeinse goden en godinnen; zoals Roberts in zijn artikel schrijft: “the goddess is a literary creation, not the object of cult.”¹³⁹ Dit houdt echter niet in dat Rome als godin van geringe betekenis was. Door Rome als goddelijk te beschrijven, krijgt de stad een superieure status, zoals ook blijkt uit de *Romae Laudes*; Rome kan gezien worden als iets bovennatuurlijks en onvermijdelijks.

Roma christiana

In hoofdstuk 6 heb ik reeds een paragraaf aan het Capitool gewijd als *caput mundi*; in deze paragraaf zal ik de religieuze betekenis van deze heuvel bespreken. Het Capitool was voor de Romeinen namelijk ook een religieus centrum met verschillende godenbeelden en tempels, waaronder de belangrijke tempel van Jupiter Optimus Maximus. In uitspraak (3) van de *Romae Laudes* wordt het Capitool volop geprezen, dat zo verheven is vanwege religie:

Post hominum memoriam Capitoli saxum prae ceteris collibus, Golgotha si exceperis, stat omnibus iis gentibus quibus humanitatis lumen aliquod adfulsit, religionis maiestate sublime. (3)

“Sinds de herinnering van de mensen staat de rots van het Capitool boven de andere heuvels, als je de Golgotha zou wegnemen, voor al deze volkeren aan welke een of ander licht van de beschaving schitterde, verheven door de grootsheid van religie.”

Men kan hier niet ontkomen aan het religieuze belang van het Capitool, uitgedrukt met *religionis maiestate sublime*; hierdoor staat deze *saxum* boven alle andere heuvels. Mussolini

¹³⁵ Kytzler (ed.) (1993) 79.

¹³⁶ Als stichter van Lavinium werd Aeneas door de Romeinen vanaf de tijd van het Romeinse Rijk ook geassocieerd met de stichting van Rome, zoals blijkt uit Vergilius' *Aeneis*. In dit werk wordt tevens benadrukt dat Aeneas de zoon van Venus is, waardoor Rome een zekere goddelijke status krijgt.

¹³⁷ Kytzler (ed.) (1993) 80.

¹³⁸ e.g. XXIX.11.6; XXXII.28.3.

¹³⁹ M. Roberts (2001) 'Rome Personified, Rome Epitomized: Representations of Rome in the Poetry of the Early Fifth Century', *The American Journal of Philology*, Vol.122(4) 537/538.

zegt hierover echter ook het volgende: *Golgotha si exceperis*. Deze drie woorden, die samen een conditionele bijzin vormen, zijn essentieel voor de betekenis van uitspraak (3) en voor de betekenis van het Capitool in Rome. De Golgotha is namelijk de heuvel in Jeruzalem waarop Jezus van Nazareth volgens de evangeliën is gekruisigd. Volgens Mussolini steekt de Golgotha, de heuvel die wordt geassocieerd met het christendom, eigenlijk meer boven de andere heuvels uit dan het Capitool, de heuvel die zo betekenisvol is voor Rome. Zoals ik eerder heb vermeld zagen de oude Romeinen het Capitool als het hart van hun rijk; het Capitool was bovendien, zoals Edwards schrijft, “the focal point of the Roman state religion”.¹⁴⁰ Het Capitool wordt geassocieerd met wat wij het heidendom noemen, de religie van het antieke Rome; dit blijkt tevens uit uitspraak (3) van de *Romae Laudes*, waarin het Capitool als het ware met de christelijke Golgotha wordt vergeleken, de heuvel die eigenlijk boven het Capitool uitsteekt. Toch is het heidense Capitool ook van belang voor Mussolini en het ‘ventennio fascista’: *stat* als persoonsvorm staat in de tegenwoordige tijd. Daarnaast spreekt Mussolini over de excellentie van het Capitool sinds de herinnering van de mensheid (*post hominum memoriam*), dus ook in de moderne tijd.

Men kan zich afvragen waarom de Romeinse religie hier geprezen wordt, uitgedrukt met het Capitool; in 1929 is het fascisme bovendien christelijk geworden met het Verdrag van Lateranen. Het prijzen van het – in onze ogen – heidense Capitool is echter niet vreemd, aangezien op deze manier ook het grootse Romeinse verleden wordt vereerd, dat van essentieel belang is voor het fascistische – maar ook christelijke – heden. In verschillende tijden werd de Romeinse religie beschouwd als voorloper van het christendom. Deze visie op de Romeinse religie komt goed tot uitdrukking in de werken van de humanist Dante, die de geschiedenis van het antieke Rome op christelijke wijze heeft geïnterpreteerd.¹⁴¹ Ook Mussolini bleef teruggrijpen op het antieke – en in onze ogen heidense – Rome, dat goed naast het christelijke fascisme kon staan; zoals Giardina en Vauchez schrijven trachtte Mussolini de stichter van het Romeinse Rijk te “verchristelijken”;¹⁴² zo werden de Romeinse religie en het christendom in zekere zin met elkaar verweven.

De rol van het – in onze ogen – heidense antieke Rome als voorloper en voorspeller van het christelijke Rome geeft de Romeinse religie een bijzondere positie; het heidense Romeinse verleden is immers van essentieel belang geweest voor de verdere loop van de geschiedenis en voor het ‘ventennio fascista’. Ook het Capitool in uitspraak (3) van de *Romae Laudes* moet op deze manier worden bekeken; dankzij de religieuze betekenis van het Capitool voor de

¹⁴⁰ Edwards (1996) 69.

¹⁴¹ Giardina & Vauchez (2000) 53: “... *interpretatio christiana* della storia di Roma antica, alla quale, in accordo con tutta la tradizione medievale, accorda un ruolo provvidenziale nella storia della salvezza ...” Dante heeft bijvoorbeeld Vergilius gekozen als gids bij het bezoek aan de Hel (*Inferno*) en de Louteringsberg (*Purgatorio*) in zijn *Divina Comedia*; Vergilius zou volgens Dante de geboorte van Christus hebben aangekondigd.

¹⁴² *Ibid.*, 257: “Per avvicinare Augusto a Costantino, si cercò, nei limiti del possibile, di ‘cristianizzare’ il fondatore dell’impero, valorizzando addirittura la leggenda medievale secondo la quale Augusto avrebbe ricevuto dalla Sibilla la rivelazione dell’imminente nascita del Cristo, e avrebbe per questo rinunciato a farsi chiamare *dominus*, ‘signore’.” Op dezelfde pagina van *Il Mito di Roma* wordt bovendien verwezen naar de woorden “Roma onde Cristo è Romano” van de geestelijke Ildefonso Schuster, die afkomstig zijn uit de *Divina Commedia* van Dante (*Purg.* XXXII.102).

Romeinen is deze heuvel in Rome ook van groot belang voor het fascisme, dat volgens Mussolini het licht van de beschaving heeft geschitterd (*humanitatis lumen aliquod adfulsit*).

10. Rome als *locus*

Rome is niet alleen betekenisvol als een idee, maar het is ook essentieel dat er een zekere geschiedenis – en dus een bepaalde tijd – is geweest, en dat er bepaalde plekken in Rome zijn (geweest). Zeer veel mensen zijn door de eeuwen heen naar Rome afgereisd om deze stad van betekenis in het echt op te zoeken; er is een zekere “sense of place”.¹⁴³ Verder in dit hoofdstuk zal ik het belang van Rome als fysieke plek voor het fascisme aantonen, aan de hand van de uitspraken (7) en (15) van de *Romae Laudes*; in een aparte paragraaf, genaamd *Mirabilia*, zal ik beschrijven welke betekenis de Romeinse gebouwen voor Mussolini hadden.

Aangezien er in de *Romae Laudes* vrijwel geen fysieke plekken of historische gebeurtenissen worden beschreven, is het opvallend dat uitspraak (15) veel plaatsaanduidingen bevat. Hieronder zal ik uitspraak (15) laten zien, waarbij ik zowel plaatsaanduidingen heb onderstreept als woorden die betrekking hebben op fysieke plaatsen:¹⁴⁴

Roma potest nostra aetate eodem illo munere magni momenti et ponderis fungi quo olim annos per mille functa est, Orientis conciliatrix et Occidentis, praesertim cum novis itineribus terra mari caelo hominum singulari industria apertis facilior ad extrema terrarum nunc pateat accessus et cogitationibus vocibusque nostris profundo oceano vel liquido aethere velocissime commeantibus ipsa tellus paene contractior angustiorque facta esse videatur.

“Rome voert in onze tijd deze zelfde taak van grote waarde en groot gewicht uit die zij ooit gedurende duizend jaar heeft uitgeoefend, als bemiddelaarster tussen Oost en West, vooral omdat, doordat nieuwe wegen te land, ter zee en in de lucht door de uitzonderlijke inspanning van de mensen zijn gebaad, de toegang tot de verste landen nu makkelijker begaanbaar is, en omdat, doordat onze gedachten en stemmen zeer vlug in de diepe oceaan of in de heldere lucht samenkomen, deze aarde bijna nauwer en smaller schijnt te zijn gemaakt.”

¹⁴³ Edwards (1999) 19. Ondanks het belang van een “sense of place” wordt het reizen naar Rome echter niet als motief besproken in de *Romae Laudes*.

¹⁴⁴ Het reizen naar Rome zelf is echter geen motief in de *Romae Laudes*, maar ten alle tijden heeft men reisgidsen geschreven en andere werken die betrekking hebben op (het reizen van of naar) de fysieke stad Rome; bekende werken uit de Oudheid met een reismotief zijn afkomstig van Vergilius, die de reis van Aeneas naar Italië beschrijft – wat later zal leiden tot de stichting van Rome – en Ovidius, die in zijn *Tristia* treurt om zijn verbanning uit Rome.

Mussolini spreekt hier onder meer over de nieuwe reizen over land, zee en lucht (*novis itineribus terra mari caelo*)¹⁴⁵ die mogelijk zijn door de inspanningen van mensen (*hominum singulari industria*). Door de tijd heen is het steeds makkelijker geworden om grote reizen te maken, waardoor men nu gemakkelijker de verste landen kan bereiken (*facilior ad extrema terrarum nunc pateat accessus*). Het motief van verre reizen past goed in Mussolini's idee van het uitbreiden van zijn fascistische rijk over de hele wereld. De aarde waarover Mussolini spreekt (*ipsa tellus*) is volgens hem nu nauwer en smaller (*contractior angustiorque*). Dit heeft niet alleen te maken met het feit dat men nu makkelijker door de wereld kan reizen, maar ook met de verbinding tussen het oosten en het westen door Rome; de fysieke ligging van Rome perfect om een wereldrijk te kunnen omvatten, met Mussolini als heerser. Het spel tussen de woorden *urbs* en *orbis*, dat we reeds in hoofdstuk 6 hebben gezien, kan wederom goed worden gespeeld, zoals ook Ovidius dat deed (*Romanae spatium est urbis et orbis idem*). In uitspraak (15) van de *Romae Laudes* wordt het internationale fascisme goed gepromoot; het fascistische Rome zal zich uitstrekken tot de gehele wereld.

Terwijl uitspraak (15) het lezerspubliek juist overtuigt van het verspreiden van Rome en het fascisme over de verste landen (*ad extrema terrarum*), draait het in uitspraak (7) slechts om het Italiaanse land en om het Italiaanse volk dat onafscheidbaar is van Rome:

Neque Italos eripere Romae poteris dum unus populus et concors manebunt, neque Italus Romam. (7)

“En niet zal jij de Italiërs uit Rome kunnen wegrukken, zolang er één volk in harmonie zal blijven, en niet (zal jij) Rome van de Italiërs (kunnen wegrukken).”

In deze uitspraak focust Mussolini zich op het Italiaanse nationalisme, waarbij er één Italiaans volk is (*unus populus*). Hierbij spreekt Mussolini tevens over het belang van eensgezindheid (*concors*) waardoor het Italiaanse volk bijeen blijft. Dit is opmerkelijk: Italië bestond als staat nog maar enkele decennia, en er moest voorheen nog *concors* en een nationale identiteit worden gecreëerd. Onder Mussolini ontstond er een fascistische identiteit (die van *romanità*) en was er een eensgezind volk. De plaats en het volk zijn zeer nauw aan elkaar verbonden; zonder Rome is er geen Italiaans (fascistisch) volk, en *vice versa*. Dit maakt Rome als fysieke stad van essentieel belang, als plek in Italië en als broedplaats van het fascisme. In tegenstelling tot veel andere uitspraken in de *Romae Laudes* gaat uitspraak (7) niet over de internationale rol van Rome en van het fascisme. Toch moet het nationale fascisme niet als onbelangrijk worden beschouwd: voor het verspreiden van het fascisme moet het Italiaanse volk eerst zelf in harmonie zijn.

¹⁴⁵ In zijn vertaling heeft Ussani een trikolon gebruikt: *terra mari caelo*. Tevens bevindt zich hierin een asyndeton: er zijn geen verbindingswoorden. In de Oudheid waren de trikolon en de asyndeton veelvoorkomende stijlfiguren.

Mirabilia

Ondanks het feit dat Mussolini in de *Romae Laudes* – op het Capitool na – niet over fysieke plekken binnen Rome spreekt, benoemt hij in uitspraak (4) wel de *Romanorum aedificiorum miracula*, de wonderen van de Romeinse gebouwen. Zo worden de Romeinse gebouwen op een positieve manier in herinnering gebracht (*memoria teneamus*), die al bijna tweeduizend jaar oud zijn (*abhinc duo milia prope annorum*) en nog steeds intact zijn. De visie op de Romeinse gebouwen als wonderen is al eeuwen oud; reeds in de eerste eeuw na Christus schreef Plinius de Oudere in zijn *Naturalis Historia* over de wonderlijke gebouwen van de Romeinse stad met *urbis nostrae miracula* (XXXVI.101); hiermee beschrijft Plinius het gevoel van verwondering dat Rome oproept.¹⁴⁶ In de middeleeuwen zijn er veel zogenaamde *Mirabilia* geschreven door mensen die naar Rome waren afgereisd, onder andere in de twaalfde eeuw door een zekere Magister Gregorius (*De mirabilibus urbis Romae*)¹⁴⁷ en door Benedictus (*Mirabilia urbis Romae*).¹⁴⁸ Verder heeft Petrarca in de veertiende eeuw geschreven dat Rome de enige verwonderlijke plek is in de wereld (*Familiarum rerum* VI.2: *Roma sola mirabilis toto orbe terrarum*). De Romeinse *miracula* werden vanaf de renaissance echter steeds vaker omschreven als ruïnes, onder andere door Bracciolini in *De Varietate Fortunae*, en werden door verschillende auteurs uit de afgelopen eeuwen gezien als teken van verval en vergankelijkheid, bijvoorbeeld door Gibbon met zijn ‘History of the Decline and Fall of the Roman Empire’.

Zoals ik in de paragraaf *Fortuna* en *renovatio* heb geschreven leefde de liefde voor Rome weer op in het ‘ventennio fascista’; zo kwam er ook wederom aandacht en bewondering voor de oude Romeinse gebouwen, die geen ruïnes zijn maar *miracula*. Mussolini heeft ervoor gezorgd dat er ruimte werd gecreëerd rondom antieke monumenten zoals het theater van Marcellus en het Pantheon;¹⁴⁹ op deze manier kon het antieke Rome beter tentoongesteld worden. Rome kreeg weer een imperiaal karakter en de stad veranderde met haar Romeinse monumenten in een spektakel.¹⁵⁰ Toch lieten de fascistten ook nieuwe dingen bouwen in het hart van de historische stad;¹⁵¹ zo werden toeschouwers gedwongen om het Romeinse verleden te associëren met het fascistische heden en de toekomst.¹⁵² Het fascistische Rome en haar *miracula* moesten worden tentoongesteld aan de wereld, zodat iedereen zich kon verwonderen over de stad die wederom groots werd onder Mussolini.

¹⁴⁶ Edwards (1996) 101.

¹⁴⁷ *Ibid.*, 96.

¹⁴⁸ *Ibid.*, 90. In de *Mirabilia Urbis Romae* van Benedictus wordt het Capitool bovendien beschreven als een *caput mundi*, zoals Edwards schrijft op dezelfde pagina. Vanaf het Capitool konden immers ook alle wonderlijke gebouwen (*mirabilia*) in Rome aanschouwd worden.

¹⁴⁹ *Ibid.*, 94.

¹⁵⁰ Edwards (1999) 218.

¹⁵¹ *Ibid.*, 217: “As part of the ‘marketing’ of war and empire, the Fascist party built a theme park/ideal Fascist city in the heart of historical Rome.

¹⁵² *Ibid.*, 218.

Conclusie

Nu alle thema's van Rome in de *Romae Laudes* zijn behandeld zal ik hier antwoord geven op mijn onderzoeksvraag: *Wat is de visie op de Romeinse Oudheid in Mussolini's Romae Laudes en hoe past deze visie in de fascistische ideologie?* Voor het beantwoorden van deze vraag is het allereerst van belang om de rol van intertekstualiteit beknopt te bespreken. In de *Romae Laudes* bevinden zich veel verwijzingen naar auteurs en teksten uit de Oudheid, zowel op microniveau (tekstniveau) als op macroniveau (beeldniveau); op deze manier hebben Mussolini en Ussani zich in de klassieke traditie geplaatst. Speciale aandacht is er voor Cicero, aan wie Ussani met zijn Latijnse vertalingen veel op tekstniveau heeft gerefereerd. Hiermee plaatst hij niet alleen zichzelf, maar ook Mussolini op één lijn met de eloquente Cicero. Bovendien wordt er verwezen naar de tijd waarin Cicero leefde; hoewel het een politiek onstuimige tijd was kwam de macht van het imperiale Rome in die periode tot een hoogtepunt. De tijd waarin Mussolini heerste werd gelinkt aan de tijd waarin Cicero leefde; er zouden glorieuze tijden volgen voor het fascisme en de fascistische ideologie zou zich over de hele wereld verspreiden.

In het tweede deel van mijn thesis heb ik de verschillende thema's van Rome in de *Romae Laudes* behandeld. Niet alleen spreekt Mussolini veel over het antieke Rome en het Romeinse verleden, maar ook bevinden zich op beeldniveau verwijzingen naar teksten uit de Oudheid. Men wordt gedwongen om het Romeinse verleden in herinnering te brengen, zoals Mussolini in verschillende uitspraken benadrukt. Het Romeinse verleden is essentieel voor het fascistische heden; zonder het verleden kan het heden niet begrepen worden en zouden de fascisten niet zijn zoals ze zijn. Het lot speelt hierin ook een rol; de geschiedenis van Rome en haar afstammelingen is voorbestemd. Rome wordt in de *Romae Laudes* geassocieerd met het goddelijke, en ze wordt uitgedragen als iets noodzakelijks; zonder haar zou er geen leven kunnen zijn. De macht van het antieke Rome strekte zich uit over de hele wereld; Rome is een *caput mundi*, onder andere gesymboliseerd door het Capitool. Rome kende in verschillende tijden echter afwisselingen in geluk; er zijn mindere tijden geweest, maar Rome leefde altijd weer op, ook in het 'ventennio fascista'; zo komt er weer aandacht voor de wonderlijke Romeinse gebouwen en wordt Rome gezien als eeuwige stad, als *Roma aeterna*. Verder wordt Rome gepersonifieerd als vrouw: als bemiddelaarster heeft zij alle volkeren samengebracht, en als moeder heeft zij haar afstammelingen gevoed – onder wie ook de fascisten zelf.

Rome wordt in de *Romae Laudes* voornamelijk uitgedragen als een idee, als een symbool. De fysieke plek is echter ook belangrijk; omdat Rome zowel voor het Romeinse Rijk als voor het fascisme een broedplaats is geweest, beschouwden de fascisten zichzelf als legitieme erfgenamen van de Romeinen, aan wie de fascisten een voorbeeld namen. De Romeinen hebben de buitenlandse volkeren in hun gemeenschap gebracht door middel van gerechtvaardigde oorlogen; ze hebben ook het recht gebracht en veel dingen tot stand gebracht in het rijk. De Romeinen leefden deugdzzaam; niet alleen waren ze succesvol in het strijden, maar ook keken zij terug naar het verleden zodat ze goed konden handelen in

rampen. Ze lieten zich bovendien niet uit het veld slaan, ook niet na een nederlaag. De Romeinen hadden een bepaalde mentaliteit, die in de *Romae Laudes* wordt omschreven als een *animus*; deze *animus* heeft de Romeinen gemaakt tot wie ze waren, en in de Romeinse *animi* moet de oorsprong van het Romeinse Rijk gezocht worden.

De visie op de Romeinse Oudheid, het antieke Rome en de Romeinen, zoals die wordt uitgedragen in Mussolini's *Romae Laudes*, past goed in de fascistische ideologie. In het 'ventennio fascista' is de liefde voor Rome hersteld, en leeft Rome opnieuw op; in verschillende tijden zijn er afwisselingen in geluk geweest, maar nu is het lot gunstig voor het fascistische Rome. Het is belangrijk dat de fascisten leren van het Romeinse verleden en van hun Romeinse voorouders, zodat ze net als de Romeinen goed kunnen handelen. Daarnaast heeft Mussolini grote bewondering voor de *animus Romanus*, de mentaliteit van de Romeinen. Ook de fascisten moeten een dergelijke mentaliteit hebben, geïnspireerd door de *animus Romanus*, zodat het fascistische Rome als *caput mundi* haar macht over de wereld kan verspreiden; Rome heeft het recht om alle volkeren weer onder haar heerschappij brengen. Op deze manier moet ook de fascistische ideologie op internationaal niveau worden verspreid, zodat Rome en het fascisme eeuwige glorie zullen verkrijgen; dit is het hoofddoel van de *Romae Laudes*. Zoals het antieke Rome vroeger machtig was, zo zal het fascistische Rome in het heden en in de toekomst het machtscentrum van de wereld zijn.

Bibliografie

- Austin, R.G. (ed.) (1977) *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Sextus* (Oxford).
- Ben-Ghiat, R. (2001) *Fascist Modernities: Italy, 1922-1945* (Berkeley).
- Berezin, M. (1997) *Making the Fascist Self. The Political Culture of Interwar Italy* (Ithaka/Londen).
- Bernardi-Perini, G. (ed.) (1992) *Le Notti Attiche di Aulio Gellio. Volume Secondo* (Turijn).
- Edwards, C. (1996) *Writing Rome. Textual Approaches to the City* (Cambridge).
- (1999) *Roman Presences. Receptions of Rome in European Culture, 1789-1945* (Cambridge).
- Galinsky, K. (ed.) (2014) *Memoria Romana. Memory in Rome and Rome in Memory* (Michigan).
- Giardina, A. & Vauchez, A. (2000) *Il Mito di Roma. Da Carlo Magno a Mussolini* (Rome).
- Hardwick, L. & Stray, C. (eds.) (2008) *A Companion to Classical Receptions* (Londen).
- Hinds, S. (1998) *Allusion and Intertext. Dynamics of Appropriation in Roman Poetry* (Cambridge).
- Holford-Strevens, L. (1988) *Aulus Gellius* (Londen).
- Keith, A.M. (2000) *Engendering Rome. Women in Latin Epic* (Cambridge).
- Kytzler, B. (1972) *Roma Aeterna. Lateinische und Griechische Romdichtung von der Antike bis in die Gegenwart* (Zürich).
- (ed.) (1993) *Rom als Idee* (Darmstadt).
- Lamers, H. & Reitz-Josse, B. (2014a) 'Fascisme in de Taal van Augustus. De Latijnse Literatuur van het *Ventennio Fascista*', *Roma Aeterna*, Vol.2(1), 63-72.
- (2014b) 'Neo-Latin Literature – Italy: Fascism (1922-1943)', in: Ford, P., Bloemendal, J. & Fantazzi, C. (Eds.) *Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World* (Leiden/Boston).
- (2015) 'Lingua Lictoria: The Latin Literature of Italian Fascism', *Classical Receptions Journal*, Vol.0(0) 1-37.
- Leeman, A.D. & Pinkster, H. (1981) *M. Tullius Cicero. De Oratore Libri III. 1. Band: Buch I, 1-165* (Heidelberg).
- Lowenthal, D. (1996) *Possessed by the Past. The Heritage Crusade and the Spoils of History* (New York).
- Macdonald, C. (ed.) (1977) *Cicero. In Catilinam I-IV; Pro Murena; Pro Sulla; Pro Flacco* (Harvard).
- McDonnell, M. (2006) *Roman Manliness. Virtus and the Roman Republic* (Cambridge).
- Mussolini, B. (vertaald door Ussani, V.) (1934a) 'Beniti Mussolini Romae Laudes', *Roma Universa. Rivista dei Comitati d'Azione per la Universalità di Roma*, Vol.2(4) 101.
- (1934b) *Beniti Mussolini Romae Laudes* (Rome).
- Nelis, J. (2007) 'Constructing Fascist Italy: Benito Mussolini and the Myth of Romanità', *The Classical World*, Vol.100(4), 391-415.
- Ramsey, J.T. (ed.) (2003) *Cicero. Philippics I-II* (Cambridge).

- Roberts, M. (2001) 'Rome Personified, Rome Epitomized: Representations of Rome in the Poetry of the Early Fifth Century', *The American Journal of Philology*, Vol.122(4) 533-565.
- Sarsila, J. (2006) *Being a Man. The Roman Virtus as a Contribution to Moral Philosophy* (Frankfurt am Main).
- Siebenhüner, H. (1954) *Das Kapitol in Rom. Idee und Gestalt* (München).
- Ussani, V. (1939) 'La Missione Unificatrice del Latino nella storia della civiltà', *Per lo Studio e l'Uso del Latino. Bollettino Internazionale di Studi-Ricerche-Informazioni*, Vol.1(3) 197-206.
- (1950) *Storia della Letteratura Latina nelle Età Repubblicana e Augustea* (tweede editie) (Milaan).
- Williams, R.D. (ed.) (1972) *The Aeneid of Virgil. Books 1-6* (Londen).

Appendix 1: *Beniti Mussolini Romae Laudes*: tekstbundel

BENITI MUSSOLINI
ROMAE LAUDES

LATINE REDDIDIT VINCENTIUS USSANI

EDIZIONI DEI COMITATI D'AZIONE
PER LA UNIVERSALITA' DI ROMA
XXI APRILE 1934 - XII - NATALE DI ROMA

... haec tantum alias inter caput extulit urbes
quantum lenta solent inter viburna cupressi.

Verg. Buc. I, 24-25

Cogitanti mihi saepenumero et memoria veterum Romanorum Italarumque historiam repenti illud in dies magis magisque persuadetur tantis et tam multis varietatibus temporum fortunaeque vicissitudinibus curam aliquam divini numinis ac providi interfuisse.

Constat inter omnes Romanum nomen magnam humanarum rerum atque Italicarum fuisse partem: quam si ex hominum memoria exemeris, ex tanto vulnere omnium temporum historiam paene mutilam esse evasuram nostraeque aetatis iura moresque comprehendi animo et cogitatione vix posse.

v

Post hominum memoriam Capitoli saxum praeceteris collibus, Golgotha si exceperis, stat omnibus iis gentibus quibus humanitatis lumen aliquod adfulsit, religionis maiestate sublime.

Memoria teneamus abhinc duo milia prope annorum Romam cardinem quandam imperi fuisse quod solitudinum horrore neque aliis ullis finibus terminaretur: iam eo tempore ius omnibus gentibus intulisse quo ne ipsa quidem Romanorum aedificiorum miracula forent perenniora: denique incredibili virtute plurima effecisse quae omnium saeculorum posteritas summa esset admiratione prosecutura.

Romani cum hostibus acerbissime semper de victoria dimicaverunt; sed victoria parta iustitiam amplexi sunt et aequitatem: viribus placabilitate et clementia admixtis exteras gentes in suam dicionem redegerunt ut reciperent in civitatem.

Fons et caput universae vitae est in Urbe: quam si de contextu rerum exemeris, nulla super erit causa vivendi.

VI

Neque Italos eripere Romae poteris dum unus populus et concors manebunt, neque Italus Romanus.

Romanorum veterum memoriam religiosissime colimus et veneramur: idque merito; namque iis illud sollemne semper fuit, ut praeterita respicientes futura prospicerent; si quid adversi accidisset, id perseverandi ducerent causam, calamitates patienter tolerarent, in cladibus corda durarent nervosque contenderent et acri quadam vehementique inflammati incitatione ferrentur.

Romani ne Cannensi quidem clade consternati sunt, qua omnis iuventutis suboles prostrata iacuit.

Roma nonnumquam lapsa est et prope cecidit sed resurrexit: lento illa quidem gradu sed tamen progressa est; semper metam quam sui ipsa cursus mente signaverat contigit.

Haec nobis est mens, Romam civitatem quandam animorum nostrorum facere patriamque.

VII

✧
Non sine aliquo fati arcano consilio peccata nostra renovato Romae amore pulsantur.

✧
In Romanorum animis Romani imperi quaerenda est origo: tela enim quae manus tractabant, invictus quidam animi ardor dirigebat.

✧
Cotidie progredi, ut Romanis mos fuit, est necesse, quorum animi nulla umquam clade sunt fracti.

✧
Roma potest nostra aetate eodem illo munere magni momenti et ponderis fungi quolibet annos per mille functa est, Orientis conciliatrix et Occidentis, praesertim cum novis itineribus terra mari caelo hominum singulari industria apertis facilior ad extrema terrarum nunc pateat accessus et cogitationibus vocibusque nostris profundo oceano vel liquido aethere velocissime commutantibus ipsa tellus paene contractior angustiorque facta esse videatur.

VIII

✧
Salve, Roma mater: te veneror et precor voluntatum et cogitationum eorum omnium interpres qui, tuo sati sanguine, antea fuerunt et nunc sunt et posthac erunt omnia tolerare pro tuo numine parati mortemque oppetere opes tibi quam maximas et immortalem gloriam comparantes.

IX

Appendix 2: de *Romae Laudes* met vertaling

(1) *Cogitanti mihi saepenumero et memoria veterum Romanorum Italorumque historiam repetenti illud in dies magis magisque persuadetur tantis et tam multis varietatibus temporum fortunaeque vicissitudinibus curam aliquam divini numinis ac providi interfuisse.*

(2) *Constat inter omnes Romanum nomen magnam humanarum rerum atque Italicarum fuisse partem: quam si ex hominum memoria exemeris, ex tanto vulnere omnium temporum historiam paene mutilam esse evasuram nostraeque aetatis iura moresque comprehendi animo et cogitatione vix posse.*

(3) *Post hominum memoriam Capitoli saxum prae ceteris collibus, Golgotha si exceperis, stat omnibus iis gentibus quibus humanitatis lumen aliquod adfulsit, religionis maiestate sublime.*

(4) *Memoria teneamus abhinc duo milia prope annorum Romam cardinem quendam imperi fuisse quod solitudinum horrore neque aliis ullis finibus terminaretur: iam eo tempore ius omnibus gentibus intulisse quo ne ipsa quidem Romanorum aedificiorum miracula forent perenniora: denique incredibili virtute plurima effecisse quae omnium saeculorum posteritas summa esset admiratione prosecutura.*

(5) *Romani cum hostibus acerbissime semper de victoria dimicaverunt; sed victoria parta*

(1) Terwijl ik vaak nadenk over de geschiedenis van de oude Romeinen en Italiërs en deze in herinnering terugroep, word ik er met de dag meer en meer van overtuigd, door zulke grote en zovele veranderingen in tijden en door afwisselingen in geluk, dat er enig toezicht van een goddelijke en voorzienige macht is geweest.

(2) Het is bij iedereen bekend dat de Romeinse naam een groot deel van de menselijke en Italiaanse zaken is geweest: het is bekend, als je dit uit de herinnering van de mensen zal hebben weggenomen, dat de geschiedenis van alle tijden door een zo grote wond bijna ingekort zal aflopen en dat de rechten en gewoonten van onze tijd nauwelijks in onze geest en in ons denken begrepen kunnen worden.

(3) Sinds de herinnering van de mensen staat de rots van het Capitool boven de andere heuvels, als je de Golgotha zou wegnemen, voor al deze volkeren aan welke een of ander licht van de beschaving schitterde, verheven door de grootsheid van religie.

(4) Wij moeten in herinnering houden dat Rome bijna tweeduizend jaar geleden werkelijk een hoofdpunt was van een rijk dat door angst voor woestenij en niet door enige andere dingen werd begrensd: een rijk dat reeds in die tijd aan alle volkeren het recht bracht – zelfs niet de wonderen zelf van de Romeinse gebouwen zouden eeuwiger zijn dan dit recht: kortom, een rijk dat door ongelooflijke deugd zeer veel dingen tot stand heeft gebracht die het nageslacht van alle eeuwen zou beschrijven met de grootste bewondering.

(5) De Romeinen streden altijd zeer bitter tegen hun vijanden voor de overwinning;

iustitiam amplexi sunt et aequitatem: viribus placabilitate et clementia admixtis exterarum gentes in suam dicionem redegerunt ut reciperent in civitatem.

(6) *Fons et caput universae vitae est in Urbe: quam si de contextu rerum exemeris, nulla super erit causa vivendi.*

(7) *Neque Italos eripere Romae poteris dum unus populus et concors manebunt, neque Italis Romam.*

(8) *Romanorum veterum memoriam religiosissime colimus et veneramur: idque merito; namque iis illud sollemne semper fuit, ut praeterita respicientes futura prospicerent; si quid adversi accidisset, id perseverandi ducerent causam, calamitates patienter tolerarent, in cladibus corda durarent nervosque contenderent et acri quadam vehementique inflammata incitatione ferrentur.*

(9) *Romani ne Cannensi quidem clade consternati sunt, qua omnis iuventutis suboles prostrata iacuit.*

(10) *Roma nonnumquam lapsa est et prope cecidit sed resurrexit: lento illa quidem gradu sed tamen progressa est; semper metam quam sui ipsa cursus mente signaverat contigit.*

maar nadat de overwinning was behaald omarmden ze rechtvaardigheid en gelijkheid: met hun strijdkrachten, die vermengd waren met vergevingsgezindheid en zachtmoedigheid, brachten ze de buitenlandse volkeren terug onder hun eigen heerschappij, opdat ze hen opnamen in de gemeenschap.

(6) De bron en het hoofd van het gehele leven is in de Stad: als je die uit de samenhang van zaken zal wegnemen, zal er geen enkele reden van leven over zijn.

(7) En niet zal jij de Italiërs uit Rome kunnen wegrukken, zolang zij als één volk in harmonie zullen blijven, en niet zal jij Rome van de Italiërs kunnen wegrukken.

(8) Wij houden de herinnering aan de oude Romeinen in stand en vereren het zeer eerbiedwaardig: en dit is verdiend; want voor hen is dit altijd gebruikelijk geweest, dat zij, door terug te blikken op het verleden, vooruitkeken naar de toekomst; als er iets van ongeluk had plaatsgevonden, dan dachten zij die hierin moesten volharden na over de oorzaak, dan verdroegen ze de rampen geduldig, dan maakten zij hun gemoederen in de rampen hard en spannen zij hun spieren aan en werden zij bewogen, ontvlamd door een zekere felle en krachtige prikkeling.

(9) De Romeinen zijn zelfs niet uit het veld geslagen door de ramp in Cannae, waarbij de hele generatie van de jeugd neergeworpen lag.

(10) Rome zakte af en toe in en bijna viel zij maar ze leefde weer op: weliswaar met langzame stap, maar toch ging zij voorwaarts; altijd bereikte zij het doel dat ze in de geest zelf van haar koers had bepaald.

(11) *Haec nobis est mens, Romam civitatem quondam animorum nostrorum facere patriamque.*

(12) *Non sine aliquo fati arcano consilio pectora nostra renovato Romae amore pulsantur.*

(13) *In Romanorum animis Romani imperi quaerenda est origo: tela enim quae manus tractabant, invictus quidam animi ardor dirigebat.*

(14) *Cotidie progredi, ut Romanis mos fuit, est necesse, quorum animi nulla umquam clade sunt fracti.*

(15) *Roma potest nostra aetate eodem illo munere magni momenti et ponderis fungi quo olim annos per mille functa est, Orientis conciliatrix et Occidentis, praesertim cum novis itineribus terra mari caelo hominum singulari industria apertis facilius ad extrema terrarum nunc pateat accessus et cogitationibus vocibusque nostris profundo oceano vel liquido aethere velocissime commeantibus ipsa tellus paene contractior angustiorque facta esse videatur.*

(16) *Salve, Roma mater: te veneror et precor voluntatum et cogitationum eorum omnium interpres qui, tuo sati sanguine, antea fuerunt et nunc sunt et posthac erunt omnia tolerare pro tuo numine parati mortemque oppetere opes tibi quam maximas et immortalem gloriam comparantes.*

(11) Dit is voor ons het plan, Rome tot een zekere stad en een vaderland van onze geesten te maken.

(12) Niet zonder een of ander heimelijk plan van het lot kloppen onze harten door de vernieuwde liefde voor Rome.

(13) In de geesten van de Romeinen moet de oorsprong van het Romeinse Rijk gezocht worden: want een zekere onoverwinnelijke hartstocht van de geest wierp de speren, die hun handen bestuurden.

(14) Het is noodzakelijk dagelijks voort te gaan, zoals de gewoonte voor de Romeinen was, wiens geesten nooit door een of andere ramp zijn verzwakt.

(15) Rome voert in onze tijd deze zelfde taak van grote waarde en groot gewicht uit die zij ooit gedurende duizend jaar heeft uitgeoefend, als bemiddelaarster tussen Oost en West, vooral omdat, doordat nieuwe wegen te land, ter zee en in de lucht door de uitzonderlijke inspanning van de mensen zijn gebaad, de toegang tot de verste landen nu makkelijker begaanbaar is, en omdat, doordat onze gedachten en stemmen zeer vlug in de diepe oceaan of in de heldere lucht samenkomen, deze aarde bijna nauwer en smaller schijnt te zijn gemaakt.

(16) Gegroet, moeder Rome: ik vereer je en ik bid tot je, als vertaler van verlangens en gedachten van hen allen die er, voortgekomen uit jouw bloed, vroeger zijn geweest en nu zijn en hierna zullen zijn om alles te verdragen, voorbereid door jouw goddelijke macht, en om de dood tegemoet te gaan, zij die voor jou zo groot mogelijke middelen en een onsterfelijke glorie verschaffen.